

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Факультет психології
Кафедра психології розвитку

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ГЕНДЕРНОЇ НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНOSTІ З КРИЗОЮ
ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Спеціальність 053 «Психологія»

Студентки 4 курсу ОС «Бакалавр»

спеціальності 053 Психологія,

Кхудер Лейли Кассемівни

Науковий керівник:

асистент кафедри психології розвитку

Рябчич Ярослав Євгенович

Роботу рекомендовано до захисту на ЕК №

Протокол № _____ від _____ року

Завідувач кафедри розвитку

_____ **Олена ВЛАСОВА**

КИЇВ – 2024

ЗМІСТ:

Вступ	4
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження особливостей гендерної недиференційованості у підлітковому віці.....	7
1.1 Прологомени гендеру та гендерної ідентичності.....	7
1.2 Особливості формування гендерної ідентичності в підлітковому віці	16
1.3 Криза гендерної ідентичності, її психологічні особливості у підлітковому віці.....	19
1.4 Типи гендерної недиференційованості, їх прояви у підлітковому віці	23
Висновки до 1 розділу	30
Розділ 2. Методологічна модель емпіричного дослідження.....	34
2.1 Опис дослідження та характеристика досліджуваної вибірки	34
2.2 Інтерпретація даних за методиками	40
Висновки до 2 розділу	43
Розділ 3. Опис результатів емпіричного дослідження	44
3.1 Статистичний опис вибірки	44
3.2 Аналіз даних емпіричного дослідження.....	50
Висновки до 3 розділу	58
Висновки.....	59
Список використаних джерел.....	61

Анотація

У роботі проведено теоретичний аналіз сучасних досліджень процесу становлення гендерної ідентичності, описано особливості формування гендерної ідентичності в підлітковому віці, її структуру. Описано проблематику поняття кризи гендерної ідентичності, описано її психологічні особливості. Автором сформульовано визначення поняття гендерної недиференційованості, описано її місце та роль у суб'єктивному гендерному просторі.

Проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років. Теоретично виділено та емпірично підтверджено різні типи гендерної недиференційованості на основі взаємозв'язку типів гендерної ідентичності, гендерної спрямованості та кризи гендерної ідентичності у підлітковому віці.

Ключові слова: гендерна недиференційованість, криза гендерної ідентичності, особливості гендерної самоідентифікації, підлітковий вік.

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. Явище гендерної недиференційованості у підлітковому віці стає все більш актуальним з розвитком боротьби з гендерними стереотипами, адже все більше стираються категорії фемінінності та маскулінності, їх важливість у соціальному розподілі. Проблематика цього явища лежить у площині його наукової невизначеності. У даній роботі визначається поняття «гендерна недиференційованість» та описується її місце та роль у суб'єктивному гендерному просторі.

Автор відокремлює поняття кризи гендерної ідентичності та гендерної невизначеності від гендерної недиференційованості. Криза гендерної ідентичності – порушення узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами, що виражається у вигляді стресу від тиску гендерних очікувань, низької гендерної самооцінки, переживання невідповідності гендерним еталонам, відсутності відчуття власного місця у гендерній системі тощо. Гендерна невизначеність – стан гендерної ідентичності при кризі гендерної ідентичності, при якому людина не має чіткого уявлення про себе та свою роль у вимірі гендеру. Головною характеристикою даного явища є свідоме або несвідоме прагнення до самоідентифікації, гендерної самокатегоризації, що не задовільняється.[20;29;30;41;52;57]

Гендерна невизначеність є лише одним з типів гендерної недиференційованості. Гендерна недиференційованість – відсутність розподілу буття особистістю на маскулінну та фемінінну складові за змістом, що може бути проявлена у різних формах та у різних пластах структури гендерної ідентичності. Вона може бути свідомою та несвідомою. У дослідженні підкреслюється важливість розрізнення гендерної недиференційованості з кризою гендерної ідентичності загалом, що стало основою гіпотези дослідження.

Підлітковий вік є стадією активного формування особистості індивіда, його Я-образу, а гендерна ідентичність у силу психологічних, фізіологічних та соціальних особливостей віку стає центральним елементом самосвідомості та соціалізації. Підліток активно прагне до соціальної самокатегоризації, до становлення та вираження ідентичності, зокрема гендерної, у самосвідомості та соціокультурному просторі. На цьому фоні може виникнути криза гендерної ідентичності. [20;29;30;41;52;]

Автор визначає 3 типи гендерної недиференційованості: невизначений, небінарний та андрогінний. Небінарний розділяється на 2 підтипи: не подолавший кризу, подолавший кризу гендерної ідентичності.

Дана робота підкреслює важливість подальших досліджень кризи гендерної ідентичності та необхідність перегляду поняття гендерної недиференційованості в умовах зміни значення категорій «маскулінність» та «фемінінність» у сучасному суспільстві.

Метою даної роботи є дослідження взаємозв'язку гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років. Автор у даній роботі використовує положення соціоконструктивістського підходу до питань гендеру, що визначає гендер як соціальний конструкт (С. Бем, М. Кіммель, Дж. Мані, В.Л. Ситніков); гендерного підходу, що розглядає гендерну ідентичність з точки зору конструювання в різних соціокультурних контекстах, досліджує особистісні проблеми чоловіків і жінок, їх психологічні характеристики, відмінності та подібність, ієрархічність соціальних ролей, статусів, гендерні аспекти самореалізації особистості тощо (С. Бем, Т.В. Бендас, Ш.М. Берн, Є.М. Іжванова, І.С. Кльоцина, В.В. Козлов, І.С. Кон, Л.М. Ожигова та ін); постнекласичного філософського підходу до трактування гендерної ідентичності (М. Фуко, Ж. Лакан); теорії гендерних схем та концепції

психологічної андрогінії (С. Бем); також використовуються концепції вікового та соціально-особистісного розвитку (Л.С. Виготський, Е. Еріксон та ін).

Дослідницькі питання:

1. Що таке «гендер», «гендерна ідентичність»?
2. Які особливості формування гендерної ідентичності у підлітковому віці?
3. Що таке криза гендерної ідентичності, які її психологічні особливості?
4. Що таке «гендерна недиференційованість», які її функції та як вона відноситься до кризи гендерної ідентичності?

Об'єкт дослідження: гендерна самоідентифікація у підлітковому віці.

Предмет дослідження: взаємозв'язок гендерної недиференційованості з кризою гендерної ідентичності у підлітковому віці.

Основні завдання дослідження:

1. Проаналізувати динаміку поглядів щодо гендеру, гендерної ідентичності;
2. Описати чинники та особливості формування гендерної ідентичності в підлітковому віці;
3. Описати психологічні особливості кризи гендерної ідентичності;
4. Надати визначення поняттю «гендерна недиференційованість», описати взаємозв'язок гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності;
5. Сформувати методологічну та операційну моделі емпіричного дослідження взаємозв'язку гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років та провести дослідження;
6. Проаналізувати дані емпіричного дослідження та описати отримані результати.

Розділ 1. Теоретичні основи дослідження особливостей гендерної недиференційованості у підлітковому віці

1.1 Прологомени гендеру та гендерної ідентичності

Спочатку дослідження ідентичності в зарубіжній психології здійснювалося в теоретичних напрямках, де базовими категоріями виступили поняття «ідентичність», введене Е. Еріксоном та «Я-концепція» Дж. Г. Міда. Е. Еріксон розглядає поняття его-ідентичності як сукупність уявлень про себе, що дають можливість відчувати свою унікальність та автентичність. Ідентичність є динамічною особистісною структурою, процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я. [24]

Дж. Г. Мід розглядає проблему ідентичності в рамках концепції символічного інтеракціонізму, де ідентичність є продуктом соціальної взаємодії Я з погляду групи на нього. Дж. Г. Мід виділяє два аспекти ідентичності: орієнтоване на соціальне оточення «Me» та орієнтоване на індивідуальність «I». «Me» характеризує людину як істоту, детерміновану соціально заданими умовностями, як представника суспільства в індивідуумі: воно складається з інтерналізованих «генералізованих інших» і утворює засвоєні людиною соціальні установки, стереотипи, норми. «I» характеризує індивіда як реагуючого на ситуацію індивідуальним, унікальним чином, тобто «I» – власне спонтанне сприйняття частини свого Я, яка позначена в «Me». Аналіз робіт Дж. Г. Міда, з погляду деяких дослідників (Е.М. Іжванової, І.С. Кльоциної, І.Г. Малкіної-Пих, В.Л. Ситнікова), дозволяє зробити висновок, що ідентичність виникає в процесі соціалізації і виділяє два її види: неусвідомлювану, основою якої є неусвідомлено прийняті норми, звички, соціальні експектації щодо референтної групи, і усвідомлювану, що виникає у процесі рефлексії. Усвідомлена ідентичність визначає

свободу вибору форм і тактики поведінки, що базується на власних уявленнях, цілях та системі цінностей. [12; 14; 16; 19; 33]

В.С. Агєєв, Г.М. Андрєєва, К. Келлі, Дж. Тернер, Г. Тешфел та ін. розглядають соціальну та особисту ідентичність. З їхньої точки зору ідентичність – це когнітивна система, що регулює поведінку людини в соціумі. Регулятором поведінки, за Г. Тешфелом, виступає Я-концепція, яка включає в себе дві підсистеми: особистісну та соціальну ідентичність. Поняття соціальної категоризації запроваджено Г. Тешфелом для розуміння сукупності в індивіді групового та особистісного почав, інтегрування індивідуальних характеристик та соціальної поведінки. Процес самокатегоризації включає три послідовні когнітивні процеси: вищий – самокатегоризацію себе як людської істоти; середній – самокатегоризацію себе як члена соціальної групи; нижчий – самокатегоризацію себе як особистості. Форми категоризації, на думку С.В. Абрамової, безпосередньо пов'язані з активно діючим суб'єктом сприйняття, його знанням про світ, з його особистим досвідом, що формується на основі та за зразком соціального. [25; 26; 27; 28; 31; 32]

З погляду І.С. Кльоциної, Е. Еріксона та ін, категорія «ідентичність» детермінує механізми взаємозв'язків між внутрішньоособистісними та соціокультурними процесами у ситуаціях соціальної взаємодії та дозволяє зрозуміти суперечливість групових та особистих начал у людині. [14; 24; 33]

На думку В.В. Козлова, ідентичність є складно організованою цілісною процесуальною динамічною структурою, детермінованою змінами соціальної ситуації розвитку, структурними компонентами якої є певні Я-уявлення, що характеризують приналежність індивіда до соціальної групи: етнічної, гендерної, професійної,

релігійної тощо, а також самовизначення людини, обумовлене її індивідуальними характеристиками. [18]

Поняття «гендер» є міждисциплінарним та розглядається з позицій різних наук та напрямів.

Е. Гідденс пояснює гендер як соціально сформовані особливості мужності та жіночності, як соціальні очікування щодо відповідної поведінки чоловіків та жінок. Гендер – це система культурних символів, значень, норм, наданих певній статі. Він є соціальним конструктом, що має свою культурну схильність, і позначає соціальні уявлення про відмінність статей, їх призначення та ролі у суспільстві. [34]

На думку І.С. Кльоциної, гендер вказує на соціальний статус та соціально-психологічні характеристики особистості, які суспільство надає чоловікам і жінкам на підставі їх статевої відмінності, і зумовлює приписування психологічних рис індивідам з метою закріплення за ними соціального статусу та обмеження в системі гендерних відносин. Гендер – сукупна структура, яка включає специфічну мову спілкування, поділ праці між чоловіками та жінками, розподіл ієрархічних відносин, системи цінностей та ін. [14;33]

Поняття «гендерна ідентичність» запроваджено Дж. Мані для опису внутрішнього стану особистості з погляду відчуття себе представником певної статі, а також для підтвердження значення соціально культурних факторів у формуванні психологічної статі. Під гендерною ідентичністю В.Л. Ситніков розуміє аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі. Поняття «гендерна ідентичність» є ширшим, ніж поняття «статеворольова ідентичність», оскільки гендер включає не тільки рольовий аспект, але і цілісний образ людини. [19; 35]

Л.М. Ожигова зазначає, що гендерна ідентичність є одночасно і частиною особистості, і внутрішнім відображенням гендеру як складної соціокультурної системи взаємодії, обумовленої біосоціальними причинами міжстатевих відмінностей; гендерна ідентичність є результатом складної взаємодії біологічних особливостей, соціокультурних впливів та екзистенційних виборів особистості. [11]

Гендерна ідентичність як складова соціальної ідентичності має свою структуру та зміст. У її структурі виділяють три рівні: 1) базова ідентичність – відношення особи до альтернативних уявлень про маскуліність/фемінінність; 2) рольова ідентичність - співвідношення поведінки і переживань особистості з існуючими в даній культурі статево-рольовими стереотипами; 3) персональна ідентичність, що інтегрує описані рівні і характеризує співвіднесення особистості з маскуліністю та фемінінністю у контексті індивідуального досвіду міжособистісного спілкування. [12; 36]

Порівняльний аналіз основних понять, що використовуються для інтерпретації гендерної ідентичності – біологічна стать, гендер, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерний дисплей, згідно з Л.М. Ожиговою, дозволяє зробити висновок про те, що гендерна ідентичність є не просто структурним компонентом гендера, а складним системним конструктом, який взаємопов'язаний з усіма особистісно-прийнятими образами Я. [11]

Таким чином, гендерна ідентичність є складним інтегративним поліфункціональним особистісним утворенням, яке включає у собі біологічні, соціальні та психологічні аспекти та обумовлює відповідні статі форми поведінки. Ця внутрішня структура, що створюється у процесі розвитку, дозволяє індивіду організувати образ Я та соціально функціонувати згідно з соціокультурними уявленнями про самовираження себе як представника статі. Вона формується внаслідок складної взаємодії біологічних

детермінантів, процесів соціалізації та типізації. Активним учасником цього процесу є сам суб'єкт, який приймає або відкидає запропоновані йому ролі і моделі поведінки.

Структурні характеристики гендерної ідентичності особистості Л.М. Ожигова розкриває за допомогою понять об'єктивного та суб'єктивного гендерного простору особистісної буттєвості. Об'єктивний гендерний простір – це власне гендер, або складна динамічна система зовнішніх біосоціокультурних факторів, що визначають розвиток психічних явищ та станів, які фіксуються у таких фактах буття особистості як середовище (гендерні стереотипи та еталони), організм (гендерна тілесність), діяльність (гендерні ролі). У суб'єктивному просторі гендер відображається через гендерну ідентичність, де взаємопов'язаними виявляються дієвий (буттєвий) і смисловий конструкти, що включають гендерні уявлення про образ світу (когнітивний компонент); гендерне самовідношення, самооцінка, гендерні уявлення про себе (афективний, емоційний компонент); гендерні плани, способи і структури поведінки, рольовий репертуар (конативний, поведінковий компонент). Динамічні характеристики гендерної ідентичності детерміновані процесом взаємодії біологічних та соціокультурних факторів, особистісними сенсами, які забезпечують певні способи репрезентації гендерної ідентичності у зовнішньому просторі та реалізації базових потреб особистості – прагнення до внутрішньої узгодженості, самоактуалізації та зовнішнього підтвердження. [11]

Термін «статева ідентичність» використовують дослідники біодетерміністського напрямку, згідно з яким «жіночий» або «чоловічий» в особистості біологічно детерміновано. [37]

Психоаналіз виводить залежність становлення статевої ідентичності людини, як основоположної у психосексуальному розвитку, з явища ідентифікації дитини з

образами батьків як представників обох статей. Зігмунд Фройд вводить поняття «Едипового комплексу» вперше у 1899 році у роботі «Тлумачення сновидінь», що визначає на фалічній стадії психосексуального розвитку несвідомий сексуальний потяг до одного з батьків протилежної статі та конкурентність з одним з батьків тієї ж статі, проте амбівалентність почуттів є по відношенню до кожного з батьків. З цієї амбівалентності утворюється ідентифікація дитини з кожним з батьків, таким чином поглинаючи еталони маскулінності та фемінінності. Фройд не вважав ці якості біологічно заданими. [39]

Психоаналіз вперше представляє чіткий перелік якостей, що є маскулініними та фемінініними, та обґрунтовує психосексуальний розвиток поетаповим становленням статевої ідентичності, яка відповідно розвивається по-різному. Для типово чоловічої поведінки характерні: рішучість, активність, агресивність, конкурентність, раціональність, прагнення досягнень, творчої діяльності. Характеристики типово жіночої поведінки - пасивність, нерішучість, слабкі соціальні інтереси, конформність, залежність, відсутність прагнення досягнень, висока емоційність, відсутність почуття справедливості, схильність до заздрощів. Вважалось, що особистість тоді розвивається гармонійно, коли слідує вищеописаним моделям. [16]

У 1949-1955 роках Талкотом Парсонсом, зокрема у спільній з Бейлзом роботі «Сім'я, соціалізація та інтеракційний процес» 1955 року, були описані особливості гендерного самовираження у вигляді теорії гендерної соціалізації. Цей підхід отримав назву «статеворолевий», та згідно з ним чоловік виконує інструментальну роль, тобто відповідальність за матеріальний достаток, забезпечення безпеки та відносини сім'ї з іншими соціальними установами, а жінка - експресивну роль, що означає турботу, емоційну підтримку та підтримку психологічного благополуччя сім'ї. Статеворолевий підхід трактував поняття «гендеру» як своєрідну соціальну надбудову над біологічною

статтю людини, на чому продовжили базуватись деякі гендерні теорії і дотепер. Цей підхід, як і біодетермінізм, розвиває думку про взаємодоповнення соціальних ролей чоловіків та жінок, не беручи до уваги питання правової рівності. [6]

Задані патріархальним порядком стандарти та відповідні обмеження для гендерного самовираження привели до розвитку феміністичного руху, який з третьою хвилею (60-80ті роки 20 ст) виокремив та осудив біологічний детермінізм та есенціалістські представлення про гендерні відмінності загалом, заявивши, що це є лише виправдовуванням соціального пригнічення жінок та гендерної нерівності у системі патріархату. З'являються гендерні дослідження, що офіційно беруть початок з 80-х років 20 століття, коли в університетах Західної Європи та Північної Америки було відкрито відповідні факультети та кафедри, а також почали відкриватись науково-дослідницькі центри, що займались розробкою та дослідженням гендерної проблематики. [2;5]

С. Бем, М. Кіммель, Дж. Мані, В.Л. Ситніков створення гендеру вважають елементом культури, а «чоловіче» та «жіноче» представляють як соціальні конструкти. Гендерні стандарти утворюють гендерну систему. До кінця 20 століття існувала тільки бінарна гендерна система, вона використовується у більшості культур. Гендерна бінарність або бінаризм – це соціокультурна класифікація статі на дві різні, протилежні форми чоловічого і жіночого. За даною системою гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація за замовчуванням відповідають біологічній статі, що включає конкретні гендерні очікування до представників двох статей. Ці очікування посилюють негативне ставлення, упередження та дискримінацію по відношенню до людей, які демонструють невідповідність гендерним стандартам. [9; 10; 11; 21]

I. Остапенко визначає гендерну ідентичність різновидом культурної ідентичності, що об'єднує та відображає ідеальні уявлення суспільства щодо статевого диморфізму, які впливають на особистість через вибудовану систему норм поведінки, приписів мислення і відчущання, а також зразків самосприйняття. Все це є елементами системоутворення форм життєзабезпечення і способів культуротворення. [54]

На формування концептуалізації поняття «гендер» і обґрунтування ідеї множинності гендерів у межах філософської науки мали вплив ідеї та теорії постнекласичної філософії у течіях постмодернізму та пост структуралізму. М. Фуко одним з перших описує поняття істинної статі, що знаходиться за межами бінарних гендерних стереотипів, тобто не залежить від культурної норми, а яка відновлюється, породжуючи нове гендерне тіло, відокремлюючи тіло від суб'єктивності – по суті, ідея андрогінії. В свою чергу, бінарні гендерні норми він трактував як інструмент виробництва «слухняного тіла» сучасної людини. [52; 53]

У 1980-х роках у квір-журналах виникає термін "гендерквір" як попередник терміна "небінарний". Він набув ширшого поширення в 1990-х роках серед політичних активістів, особливо популяризував його Рікі Енн Вілчінс. Він використав цей термін в есе 1995 року, опублікованому в першому випуску журналу «In Your Face», щоб описати будь-кого, хто є гендерно не конформним, тобто тим, чия гендерна ідентичність відрізняється від біологічної статі, і сам ідентифікував себе як гендерквір у автобіографії 1997 року. [38]

Небінарний та гендерквір — це терміни для позначення гендерних ідентичностей, які не є виключно чоловічими чи жіночими, ідентичності поза гендерною бінарністю. Небінарні люди можуть ідентифікувати себе з протилежною статтю, як проміжну або окрему третю стать, ідентифікувати себе з більш ніж однією статтю, не мати статі або

мати гендерну ідентичність, що коливається. Гендерна ідентичність відокремлена від сексуальної чи романтичної орієнтації: небінарні люди мають різну сексуальну орієнтацію. Небінарні люди як група розрізняються за своїм гендерним самовираженням, а деякі можуть взагалі відкидати гендерну ідентичність. Деякі небінарні люди лікуються від гендерної дисфорії, стресу від невідповідності власної гендерної ідентичності біологічній статі, хірургічним шляхом або гормонами. [40; 41; 42]

У даній роботі автор користується таким визначенням гендерної ідентичності: гендерна ідентичність – інтегративне поліфункціональне динамічне утворення особистості, що визначає її самовідчуття як представника певної статі у соціокультурному контексті, що детерміноване інтеріорізованими образами значимих близьких людей як образами фемінінності та маскулінності, створеною на основі спостереження моделлю гендерної поведінки, засвоєними у процесі гендерної соціалізації соціокультурними нормами, що сприяє задоволенню потреб особистості завдяки використанню відповідних соціокультурних інструментів, соціальній адаптації особистості. Гендерна ідентичність не визначається як автоматична надбудова над біологічною статтю, вона поетапно формується в особистості у ході виховання та соціалізації. Гендерна ідентичність може відповідати біологічній статі, а може і не відповідати і бути небінарною.

Автором використовується термін «статева ідентичність», що означає усвідомлення людиною своєї біологічної статі та відповідну категоризацію людей за статевою ознакою - автор підкреслює різницю понять «статева ідентичність» та «гендерна ідентичність». Поняття «гендерні стандарти», «гендерні норми», «гендерні вимоги», «гендерні очікування» автор використовує для позначення спрямування індивіда відчувати та виражати себе певним чином гендерною системою. Зокрема, за автором,

гендерні категорії сприймання та оцінки – такі категорії сприймання та оцінки особистістю себе та інших, що засновані на соціальній різниці між представниками статі.

1.2 Особливості формування гендерної ідентичності в підлітковому віці

Підлітковий період характеризується становленням «першої істинної ідентичності»: підліток формує свій світогляд та цінності, визначається з професійним напрямком та інтересами, а також приймає соціальну та відповідно гендерну роль, визначається з соціальною поведінкою та з самовираженням у відносинах з людьми, визначає для себе особистісні ідеали. Цей етап є ключовим у розвитку Его-ідентичності, самовизначення особистості. Основним психічним новоутворенням є вихідне з розвитку саморефлексії становлення самосвідомості та відповідно самооцінки. Формується та усвідомлюється Я-образ, зокрема «Я-ідеальне» як комплекс суб'єктивних особистісних прагнень. Головну роль грає співвідношення «Я-реального» та «Я-ідеального», яке є основою самооцінки та ціннісно-мотиваційних орієнтирів людини. «Я-ідеальне» формується з дитинства за рахунок ставлення батьків до дитини, а згодом під впливом однолітків. На цьому етапі підліток поглинає інформацію з навколишнього світу і щодо еталонної гендерної поведінки.

Проявляються фізіологічні зміни в організмі підлітка: тіло активно розвивається, з'являються вторинні статеві ознаки, починаються гормональні нерівномірні зміни. Формується новий образ фізичного «Я», представлення про своє тіло.

На становлення гендерної ідентичності впливає багато чинників. Це особливості виховання, коло спілкування, засоби інформації, і сприйняття самою особистістю психосексуальних громадських стандартів. Проте, основу становлення гендерної соціалізації закладає сім'я, її склад, професійні ролі батьків, характер подружніх і

дитячо-батьківських взаємин. Багато залежить від ідентичності та рольових моделей батьків, їх уявлень про те, якою має бути дитина. У процесі гендерної ідентифікації кожна дитина намагається відповідати поведінці батька своєї статі. Крім дитячо-батьківських, у сім'ї можуть виникати дитячо-дитячі відносини, які також впливають на гендерні характеристики дитини, наприклад, наявність старшого брата впливає на маскулінну ідентифікацію хлопчика, наявність старшої сестри – на фемінінну ідентифікацію дівчинки. [14; 33]

Становлення гендерної ідентичності відбувається в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, у процесі взаємодії Я та інших, в ході соціалізації. Конфлікт шостої стадії психосоціального розвитку в епігенетичній теорії Е. Еріксона «Інтимність проти ізоляції» безпосередньо пов'язаний з гендерною ідентичністю індивіда. Результати вирішення даного конфлікту в соціально-психологічному сенсі виявляються не тільки у сфері інтимно-особистісних відносин, а й у контексті міжособистісних відносин як здатність до широкої варіативності в континуумі «прийняття-відкидання» за збереження цілісності особистості. У цьому контексті гендерна ідентичність виступає як продукт соціального конструювання і як фактор, що опосередковує поведінкову активність і встановлення особистості в контексті міжособистісних відносин. Гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, що конструюється основними інститутами суспільства. [24]

І.С. Кльоцина зазначає, що теорія соціального конструювання гендеру базується на двох основах: гендер конструюється за допомогою соціалізації, поділу праці, його формують система гендерних ролей, сім'я, засоби масової інформації; гендер будується індивідами на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації), шляхом прийняття заданих суспільством норм та підлаштуванням під них (в одязі, зовнішності, манері

поведінки і т.д.). Механізм формування гендерної ідентичності передається з покоління у покоління, забезпечуючи константність бінарної опозиції «мужність / жіночність», яка становить ядро гендерної ідентичності. Формування гендерної ідентичності відбувається у процесі комунікації та соціалізації (у сім'ї, у дитячому садку і т.д.) у контексті дитячо-батьківських (владних) відносин. Чоловічі та жіночі моделі поведінки та ідентичності опосередковані процесом соціалізації і характеризують відповідні культурні стандарти та ідеологію, що панує в суспільстві. Процес соціалізації впливає на вроджену схильність до вибору видів діяльності, ігор, іграшок, характерних для певної статі, і зумовлюється як вихованням, а й зв'язком з генетичними особливостями. І.С. Кльоцина, посилаючись на думку К. Маккартні та С. Скарп, вважає, що не батьки нав'язують дитині іграшки та ігри, а дитина, виявляючи схильність до певних іграшок, змушує батьків реагувати на його схильність. [14; 33]

Психологічними механізмами гендерної соціалізації є процеси ідентифікації (психоаналітична теорія З. Фрейда); соціального підкріплення (теорія соціального научіння та статевої типізації А. Бандури, У. Мішела), усвідомлення та розуміння гендерно-статевої ролі (теорія когнітивного розвитку К. Летурно, Дж. Сметана); конструювання гендерних схем (Теорія гендерної схеми С. Бем), а також соціальні очікування (нова психологія статі М. Джонсон, Дж. Стоккард).

Подальший процес гендерної соціалізації дитини відбувається в школі. Т.В. Виноградова, В.В. Семенов наводять дані, що свідчать про те, що хлопчикам приділяється більше уваги з боку педагогів. Вчителі в середньому відводять дівчаткам на 20% часу менше, ніж хлопчикам: хлопчиків частіше залучають до демонстрації різних досвідів, вчитель чекає від них більш високих результатів, особливо там, де потрібно абстрактне мислення, і більш високо оцінює їхню роботу. [43; 44; 45]

Вплив групи однолітків і вихователя полягає в тому, що відбувається соціальне очікування від дитини еталонної статево рольової, відповідної її статі, поведінки. Вже у дитячому садку дитина починає отримувати зворотній зв'язок від однолітків, що підкріплює позитивну чи негативну її поведінку. Непрямо впливають на гендерну ідентифікацію засоби масової інформації, які пропонують моделі «ідеальних чоловіків» та «ідеальних жінок». [44; 46]

Е. Еріксон досліджував гендерну субкультуру підлітків, що також має вплив на формування гендерної ідентичності у підлітковому віці. За його теорією, завдяки особливостям підліткового конформізму, гендерна поведінка частково починає диктуватись групою однолітків, її умовними правилами та нормами – таким чином відбувається ідентифікація підлітка з групою, що підкріплюється принципом розділу категорій «Ми» і «Вони» у аспекті належності до статі. [23; 24]

Також існують дослідження в області інформатики щодо того, як розвиток інформаційних технологій впливає на гендерну ідентичність. Як зазначає В. Ульянов, віртуальне середовище переводить суб'єкт в постгендерний простір, де бінарна гендерна модель в контексті появи віртуального соціуму та цифрової культури зазнає трансформацій у бік андрогінної. Оскільки підлітки є активними користувачами Інтернету та соціальних мереж, даний фактор має вплив на процес конструювання гендерної ідентичності. [59]

1.3 Криза гендерної ідентичності, її психологічні особливості у підлітковому віці

У більшості традиційних суспільств різних народів та релігій присутня чітка гендерна нормативність у вигляді бінарної системи, в межах якої збіг гендерної ідентичності з біологічною статтю є нормою, а будь-які відхилення – патологією, що викликає кризу гендерної ідентичності в осіб, які її мають. Небінарна гендерна система з'являється

наприкінці 20-го сторіччя на противагу ідеї патологізації розбіжності гендерної ідентичності з біологічною статтю, явище якої отримує назву «гендерна різноманітність», що передбачає наявність більше 2 гендерів. В межах такої системи виражається важливість відмови від спроб лікування самої розбіжності, натомість клінічно формується новий діагноз «гендерна дисфорія», під яким слід розуміти душевні страждання, що пов'язані з досвідом власної гендерної ідентичності пацієнта, що не відповідають фенотипу або статевій соціальній ролі, як правило, пов'язаної з цим фенотипом, що не обов'язково властива всім представникам небінарної гендерної ідентичності. Дане явище пов'язується з переживанням невідповідності соціальним гендерним стандартам. [40;41;42;55]

Згідно з Е. Еріксоном та його послідовниками криза гендерної ідентичності вважалась етапом розвитку, становлення ідентичності, який особистість повинна подолати на шляху до власної цілісності та зрілості. [24;56]

Тим не менш, з розвитком постмодернізму та постструктуралізму розширюється проблематизація поділу природного і культурного, біологічного і соціального, і разом з тим перегляду потребує поняття гендерної ідентичності та її кризи. О. Гредновська відзначає, що постструктуралістське бачення ідентичності передбачає проблематизовану і навіть нівельовану можливість вибору при її становленні, адже його фактично зумовлюють дискурсивні шари свідомості. Отже і криза гендерної ідентичності розглядається як продукт дисциплінарної влади, наслідок впливу на свідомість особистості системи дискурсивних соціальних регулятивних заходів з метою контролю. Т. Кліменкова також зазначає, що криза гендерної ідентичності обумовлена патріархальною системою невротизації населення за допомогою приписування норм. [52;57]

Отже в межах постнекласичної філософської парадигми питання кризи гендерної ідентичності піднімається з огляду на боротьбу за «володіння тілом» між владою та індивідом на протипагу боротьбі біологічного та соціального, яку описує класична парадигма.

На думку Л.П. Ожигової, у зв'язку з тим, що гендерна ідентичність особистості перебуває у постійній динаміці, відбувається процес постійного узгодження внутрішньоособистісних компонентів із зовнішніми факторами, у процесі досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації та зовнішнього підтвердження чого особистість може переживати різноманітні кризи. Криза ідентичності, з погляду О.В. Гредновської, проявляється у втрати власної ідентичності, відчутті відсутності цілісності та послідовності у своєму житті. Таким чином, підлітковий вік є особливо чутливим до різного роду порушень, у тому числі до становлення недиференційованих форм гендерної ідентичності. В умовах психологічної, соціальної, батьківської депривації формується особистість невротичного типу. Цей стан супроводжують занижена самооцінка, невпевненість у власних силах, почуття безпорадності. [47]

Криза гендерної ідентичності з огляду на порушення узгодженості внутрішньоособистісних компонентів може ускладнювати процес досягнення загальної внутрішньої особистісної узгодженості, процеси соціалізації та соціальної адаптації, процес реалізації особистісного самовираження. Виділяються різні аспекти аналізу кризи гендерної ідентичності: причини та джерела, симптоми, загальна динаміка, фактори подолання. Деякими авторами зауважується ускладнення досліджень кризи гендерної ідентичності через відсутність чіткої визначеності самого поняття, а також переважання клінічного підходу до питань сексуальності та гендеру, що категорично обмежує кордони між нормою та патологією. [18;58]

Підлітковий вік сприймається як складний кризовий період життя людини. У період життєвої кризи особистість перебуває у пошуку нових життєвих орієнтирів, що може проявитися в наступних симптомах: депресія, тривога, страх, безсоння, почуття самотності, втрата сенсу життя, поява минулих травматичних спогадів, розчарування у близьких. Важливим індикатором у психологічній діагностиці особистості підлітків є ідентичність. [49]

Підлітковий вік насичений вимогами та очікуваннями до підлітків зі сторони самих підлітків з огляду на їх цінності та цілі, їх найближчого оточення – сім'ї, значимих дорослих та друзів, їх спільноти та суспільства загалом. Найбільшу роль грає потреба у самоідентифікації та самокатегоризації, завдяки якій закладається фундамент особистості у вигляді певних стверджень про себе. Гендерні стереотипи постають тими категоріями, на які у підлітковому віці звертається найбільше уваги. Дитина виростає вже знаючи про певні гендерні очікування від себе та не завжди може безперешкодно зрозуміти своє ставлення та відношення до них, знайти свою позицію у аспекті гендеру. На цьому фоні може виникнути криза гендерної ідентичності.

Отже в даній роботі криза гендерної ідентичності розглядається як порушення узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами, що виражається у вигляді стресу від тиску гендерних очікувань, низької гендерної самооцінки, переживання невідповідності гендерним еталонам, відсутності відчуття власного місця у гендерній системі тощо.

На основі теоретичного аналізу джерел автором було виділено чинники, що сприяють утворенню гендерної кризи: відсутність самостійності особистісних цінностей, опора на соціальні вимоги, повна або часткова відсутність розуміння власних потреб. У групі ризику знаходяться люди, що були виховані у дитячому будинку або інтернаті, у

неблагополучній сім'ї, за відсутності одного/двох батьків: у особистості відсутні найважливіші психічні образи – батьківські, що означає відсутність основних чинників самосвідомості, а також моделей поведінки. Відповідно відсутнє розуміння та відчуття маскулінності, фемінінності у собі.

1.4 Типи гендерної недиференційованості, їх прояви у підлітковому віці

Оскільки у 21 столітті стираються форми маскулінності та фемінінності, а також їхня роль у формуванні особистості та у соціумі загалом, гендерна недиференційованість стає все більш актуальним явищем. У деяких дослідженнях гендерної ідентичності фігурує категорія «гендерна недиференційованість», що позначає ідентичність з невираженими або мало вираженими і маскулініними, і фемінініними характеристиками, згідно з прибічниками теорії опису маскулінності та фемінінності у якості паралельних, а не протилежних складових ідентичності. Це поняття використовується для позначення гендерної невизначеності, не нормальної гендерної ідентичності, представник якої потребує психологічного втручання. Тим не менш, поняття використовується по суті формально, його функції, кордони та детермінація у психологічній системі гендеру чітко не визначені, що не береться до уваги при теоретичному обґрунтуванні подібних досліджень. Перед автором постала ціль надати чітке визначення гендерної недиференційованості та описати її функції.

Перш за все, автор вважає доречним розділити поняття «гендерна недиференційованість» та «гендерна невизначеність».

За автором, гендерна невизначеність – стан гендерної ідентичності, при якому людина не має чіткого уявлення про себе та свою роль у межах гендеру. Це стан при наявній кризі гендерної ідентичності. Головною характеристикою даного явища є свідоме або несвідоме прагнення до самоідентифікації, гендерної самокатегоризації, що не

задовільняється. Таким чином, особистість перебуває в пошуку себе на координатах гендеру. Цей стан потенційно є найбільш актуальним для підліткового віку, коли особистість сама починає активно формувати власну особистість, підбираючи та відкидаючи різні ствердження про себе, і в таких умовах може вважатись стадією розвитку гендерної ідентичності.

Гендерна недиференційованість – відсутність розподілу буття особистістю на маскулінну та фемінінну складові за змістом, що може бути проявлена у різних формах та у різних пластах структури гендерної ідентичності. Вона може бути свідомою та несвідомою. Гендерна недиференційованість, за автором, не обов'язково характеризується порушенням узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами та відповідними до цього переживаннями, а навпаки може бути прикладом високої соціальної адаптованості у певних її типах. Це явище також набуває особливого значення у підлітковому віці. Це визначення не відповідає визначенню С. Бем, проте її теорія лягла в основу типології автора.

Гендерна недиференційованість може проявлятися на рівні різних компонентів гендерної ідентичності:

- На когнітивному: особистість свідомо або несвідомо не сприймає та не оцінює представників різної статі повністю диференційовано у гендерному, соціальному аспекті;
- На афективному: особистість не може знайти своє місце або свідомо відмовляється від самосприймання у гендерних категоріях, може приймати небінарну гендерну позицію, може відчувати труднощі у гендерному самовизначенні;

- На поведінковому: особистість свідомо або несвідомо не проявляє себе гендерно диференційовано.

Автор відзначає, що когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти гендерної ідентичності доцільно розглядати окремо з огляду на те, що вони не обов'язково утворюють однозначну цілісну особистісну композицію, адже в кожному з них може умовно лежати ядро гендерної недиференційованості, що впливатиме на особливості переживання даного явища. Когнітивний компонент відповідає за засвоєння, усвідомлення гендерних норм, стандартів своєї спільноти – він є основою для формування гендерної ідентичності, оскільки від уявлень та категорій, що засвоїть особистість, залежить її ставлення до цієї системи та до свого місця в ній – емоційний або афективний компонент. Афективний компонент виражає саму суть гендерної ідентичності – гендерну самооцінку, гендерне самовідчуття, гендерні уявлення про себе. Поведінковий компонент специфічно залежить від когнітивного та емоційного та виявляє їх взаємодію через унікальний спосіб поведінки.

Автор визначає 3 типи гендерної недиференційованості в залежності від наявності кризи гендерної ідентичності: андрогінний, невизначений, небінарний. Виділені типи характеризуються проявом гендерної недиференційованості у всіх трьох описаних компонентах гендерної ідентичності, проте кожен з них має умовно один головний компонент: андрогінний – поведінковий компонент, невизначений – афективний компонент, небінарний – когнітивний компонент.

Андрогінний тип гендерної недиференційованості проявляє себе у відсутності переживання кризи гендерної ідентичності та повній або частковій відсутності спрямованості до відповідності гендерним стандартам загалом. У даному випадку гендерна недиференційованість не буде свідомою та не буде керуватись особистістю,

проте може стати усвідомленою та підтримуватись у процесі розвитку. Гендерні стереотипи не є головними орієнтирами особистостей з даним типом гендерної недиференційованості. Людина може керуватись статевою ідентичністю як біологічним фактом та використовує гендерні категорії сприймання номінально, визнаючи функції гендерних категорій у соціумі, проте не використовуючи їх. Особистість може використовувати деякі гендерні особливості самовираження, що відповідні своїй статі, задля підкріплення процесу адаптації у суспільстві, проте вони не гратимуть для неї визначальної ролі. Особистість може і не замислюватись над питанням власної гендерної ідентичності, приймати її безперечно у відповідності зі статевою, що можна вважати гарантією полегшеної соціальної адаптації як у випадку зі стаетовитипізованим типом гендерної ідентичності. Таким чином, у даному типі гендерна недиференційованість найяскравіше проявляється у поведінковому компоненті у вигляді відсутності однозначної гендерної моделі поведінки та самовираження загалом. Когнітивний компонент цього типу характеризується свідомою або несвідомою відмовою від гендерного розподілу, при цьому може бути повноцінним сприймання гендерної системи, а також врахуванням можливості адаптації та функціонування у суспільстві керуючись власними цінностями, потребами та цілями, без прямого слідування гендерним стереотипам. Відповідно це відображається в афективному компоненті як відсутність гендерної оцінки себе або автоматичне відношення себе у відповідності зі статевою ідентичністю. Поведінковий характеризуватиметься відсутністю спрямовано відповідної гендерним стереотипам поведінки.

Андрогінний тип є авторською альтернативою змісту поняття «андрогінія» С. Бем, яка називала нею поєднання високих показників і маскулінності, і фемінінності в особистості, що пов'язана з ситуативною гнучкістю, високою самоповагою,

мотивацією до досягнень, з суб'єктивним відчуттям благополуччя та легкою адаптацією особистості у суспільстві. [21]

Автор підкреслює важливість відмови від користування гендерними категоріями, визначаючи андрогінний тип гендерної недиференційованості як паралельний гендерній системі загалом. При цьому функції даного поняття співпадають з функціями поняття С. Бем.

Андрогінний тип гендерної недиференційованості можна вважати сучасним соціальним стандартом, беручи до уваги вище описані соціальні зміни. [21;59]

Невизначений тип – тип, що характеризується відсутністю узгодженості внутрішніх компонентів гендерної ідентичності між собою та з зовнішніми факторами, відсутністю гендерної визначеності у самовідчутті і/або у поведінці, низькою гендерною самооцінкою – кризою гендерної ідентичності. Саме цей тип часто позначається у гендерних дослідженнях гендерною недиференційованістю або гендерною невизначеністю, опис даного явища при цьому дуже стислий, її місце у системі гендерної ідентичності не має чітких функцій, кордонів та детермінації. Автор пропонує даний тип як лише один з типів гендерної недиференційованості, що не визначає її, а визначається нею у вигляді гострого переживання кризи гендерної ідентичності. Даний тип потенційно є найбільш поширеним в підлітковому віці за рахунок прагнення підлітків до самовизначення, самокатегоризації – коли людина не знаходить категорії, що підходять їй для задоволення особистісних потреб. Невизначений тип, як саме явище гендерної невизначеності, може бути стадією розвитку гендерної ідентичності, що відповідає підлітковому віку, оскільки особистість в цей час активно формує власну гендерну ідентичність та на шляху формування може зустрічати труднощі. У особистостей цього типу гендерної

недиференційованості присутня криза гендерної ідентичності, а сама гендерна недиференційованість найбільше виражена в афективному компоненті - виникають труднощі із самооцінкою та самовідчуттям у гендерному вимірі, виникає відчуття соціального тиску щодо самокатегоризації, виникають переживання невідповідності гендерним очікуванням можливо через те, що засвоєні гендерні моделі є незадовільними і особистість не має потрібного для гендерної соціалізації інструменту. У когнітивному компоненті це проявляється як засвоєні гендерні образи, моделі, не задовольняють особистість за певними причинами, їх недостатньо для самовизначення. І у поведінковому – відповідно до інших двох компонентів у особистості немає виробленої моделі гендерної поведінки, при цьому в деяких випадках особистість може використовувати типові для свого соціуму гендерні моделі у якості маскуванню, навіть якщо не буде відчувати себе у відповідності з ними, з метою спроби соціального адаптування. Даний тип гендерної недиференційованості згідно з визначеннями кризи ідентичності є проявом відсутності цілісності загальної самосвідомості, самосприйняття.

Небінарний тип гендерної недиференційованості – тип, що виражається у свідомо недиференційованому самовідчутті та/або у поведінці. Мається на увазі прийняття особистістю небінарної позиції гендерної ідентичності зі свідомим віднесенням себе до категорії небінарних персон або просто свідомою відмовою від слідування гендерним стереотипам, гендерної оцінки себе та інших. Даний тип, на думку автора, є витоком кризи гендерної ідентичності – таким чином, виділяється небінарний тип, подолавший кризу, та небінарний, не подолавший кризу. Небінарна самоідентифікація є свого роду компромісом з гендерними очікуваннями – особистість не відмовляється від соціальних категорій, а створює нові, у яких вона зможе відчувати себе спокійно, задовольняти власні потреби. Цей тип є проявом свідомої гендерної

недиференційованості – особистість визнає наявність гендерних стереотипів, проте визначає сама своє місце «поза» ними, таким чином відчуваючи та проявляючи себе не у відповідності з гендерними стандартами. Ядро гендерної недиференційованості даного типу умовно лежить в когнітивному компоненті, адже особистість свідомо виходить за рамки бінарної системи у питаннях самовідчуття та самовираження. У афективному це проявляється як свідоме прийняття власної гендерної невизначеності, і у поведінковому – абсолютна або не абсолютна відсутність диференційованого гендерного самовираження, відсутність однозначної гендерної моделі поведінки. Небінарний тип є схожим з андрогінним відсутністю орієнтації на гендерні стереотипи, проте відрізняється свідомою установкою на відокремлення особистості від них.

Гендерно диференційованим або статево типізованим вважається тип гендерної ідентичності, що відповідає біологічній статі за гендерними стереотипами. У бінарній системі цей тип є єдиним нормальним, здоровим, без кризи гендерної ідентичності.

На думку автора, проблемою є не сама гендерна недиференційованість, як вважають представники досліджень з використанням даного терміну як протилежності гармонійному особистісному розвитку, а орієнтація на соціум, його вимог до себе, вимог щодо віднесення себе до певної соціальної категорії, а гендерної як однієї з найвагоміших у процесі соціалізації, що може спричинити стрес невідповідності гендерним очікуванням, кризу гендерної ідентичності.

Гендер є продуктом соціуму, що настільки сильно впливає на життя людей, що формується особливе психічне утворення у вигляді гендерної ідентичності. Людина не просто грає певну соціальну роль, людина вживається в цю роль, повністю зливається з нею, характеризує власну особистість цією роллю, інколи навіть не може відокремити себе від цієї ролі, не усвідомлюючи, що це можливо. Гендерна ідентичність – це

інтимне глибоке переживання даної ролі як закоренілої сталої частини особистості, без чого особистість вважається неповною, проблемною, нецілісною. Проблема гендерної недиференційованості є не проблемою відсутності самовизначення, а проблемою наявної необхідності гендерного самовизначення, яка спричиняє соціальний тиск на особистість, особливо на підлітка, на етапі активного формування особистості. Якщо гендерна система – гра, то гендерна недиференційованість буде вважатись відмовою від її правил, що ставить під ризик існування самої системи. За автором, саме вихід з гри є шляхом до пізнання себе та своїх справжніх потреб – як один з проявів індивідуалізації, яка є необхідною для розвитку особистості.

Висновки до 1 розділу

У підлітковому віці формується самосвідомість, формуються цінності та світогляд людини, її ідентичність як виокремлення себе з усього соціального середовища. Підлітковий вік є стадією активного формування особистості індивіда, його Я-образу, а гендерна ідентичність у силу психологічних, фізичних та соціальних особливостей віку стає центральним елементом самосвідомості та соціалізації. Гендерні стереотипи постають тими категоріями, на які у підлітковому віці звертається найбільше уваги. На цьому фоні може виникнути криза гендерної ідентичності.

Гендерна ідентичність – інтегративне поліфункціональне динамічне утворення особистості, що визначає її самовідчуття та самовираження як представника певної статі у соціокультурному контексті, що детерміноване інтеріорізованими образами значимих близьких людей як образами фемінінності та маскулінності, створеною на основі спостереження моделлю гендерної поведінки, засвоєними у процесі гендерної соціалізації соціокультурними нормами, що сприяє задоволенню потреб особистості завдяки використанню відповідних соціокультурних інструментів, соціальній адаптації особистості. Когнітивний, афективний та поведінковий компоненти гендерної

ідентичності варто розглядати окремо, адже вони не обов'язково утворюють однозначну цілісну особистісну композицію. Когнітивний компонент відповідає за засвоєння, усвідомлення гендерних норм, стандартів своєї спільноти; афективний компонент виражає саму суть гендерної ідентичності – гендерну самооцінку, гендерне самовідчуття, гендерні уявлення про себе; поведінковий компонент виявляє взаємодію попередніх через унікальний спосіб поведінки.

Криза гендерної ідентичності – порушення узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами, що виражається у вигляді стресу від тиску гендерних очікувань, переживання невідповідності гендерним еталонам, низької гендерної самооцінки, відсутності відчуття власного місця у гендерній системі тощо. Чинники, що сприяють утворенню гендерної кризи: відсутність самостійності особистісних цінностей, опора на соціальні вимоги, повна або часткова відсутність розуміння власних потреб. У групі ризику знаходяться люди, що були виховані у дитячому будинку або інтернаті, у неблагополучній сім'ї, за відсутності одного/двох батьків: у особистості відсутні найважливіші психічні образи – батьківські, що означає відсутність основних чинників самосвідомості, а також моделей поведінки.

Гендерна недиференційованість – відсутність розподілу буття особистістю на маскулінну та фемінінну складові за змістом, що може бути проявлена у різних формах та у різних пластах структури гендерної ідентичності. Вона може бути свідомою та несвідомою. Гендерна недиференційованість, за автором, не обов'язково характеризується порушенням узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами та відповідними до цього переживаннями, а навпаки може бути прикладом високої соціальної адаптованості у певних її типах. Ядро гендерної недиференційованості може лежати на рівні різних компонентів гендерної ідентичності: на когнітивному, на афективному та поведінковому.

Автор визначає 3 типи гендерної недиференційованості в залежності від наявності кризи гендерної ідентичності: андрогінний, невизначений, небінарний. Виділені типи характеризуються проявом гендерної недиференційованості у всіх трьох описаних компонентах гендерної ідентичності, проте кожен з них має умовно один головний компонент: андрогінний – поведінковий компонент, невизначений – афективний компонент, небінарний – когнітивний компонент.

Андрогінний тип гендерної недиференційованості проявляє себе у відсутності переживання кризи гендерної ідентичності та повній або частковій відсутності прагнення відповідності гендерним стандартам загалом, виявляє гендерну недиференційованість у поведінковому компоненті в порівнянні з іншими типами. Андрогінний тип в певному сенсі можна вважати альтернативою гендерній ідентичності – особистість виходить за категорії гендеру, проте структура особистості залишається цілісною за рахунок відсутності кризи ідентичності. Невизначений тип – тип, що характеризується вираженою кризою гендерної ідентичності, що може лежати в будь-якому компоненті, впливаючи на весь комплекс гендерної ідентичності. Даний тип потенційно є найбільш актуальним для підліткового віку за рахунок прагнення підлітків до самовизначення, самокатегоризації. Невизначений тип, як саме явище гендерної невизначеності може бути стадією розвитку гендерної ідентичності. Небінарний тип гендерної недиференційованості – тип, що виражається у свідомо недиференційованому самовідчутті та/або у поведінці: прийняття особистістю небінарної позиції гендерної ідентичності зі свідомим віднесенням себе до категорії небінарних персон або просто свідомою відмовою від слідування гендерним стереотипам, гендерної оцінки себе та інших. Даний тип, за автором, є витоком кризи гендерної ідентичності – таким чином, виділяється небінарний тип, подолавший кризу, та небінарний, не подолавший кризу. Небінарна самоідентифікація є свого роду

компромісом з гендерними очікуваннями – особистість не відмовляється від соціальних категорій, а створює нові, у яких вона зможе відчувати себе спокійно, задовольняти власні потреби.

Проблема гендерної недиференційованості розглядається автором не в якості проблеми відсутності самовизначення, а проблеми наявної необхідності гендерного самовизначення, яка спричиняє соціальний тиск на особистість, особливо на підлітка, на етапі активного формування особистості.

Розділ 2. Методологічна модель емпіричного дослідження

2.1 Опис дослідження та характеристика досліджуваної вибірки

Мета дослідження: дослідити взаємозв'язок гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років.

Гіпотеза дослідження: гендерна недиференційованість може існувати без кризи гендерної ідентичності.

За теоретичну основу дослідження береться типологія автора: андрогінний, невизначений та небінарний типи. Таким чином, у результаті проведеного дослідження можна буде підтвердити або спростувати типологію автора за заданими характеристиками типів. Для порівняння також використовується характеристика статево типізованого типу гендерної ідентичності.

Вибірка: представники обох статей 15-16 років. Обрання віку 15-16 років для дослідження гендерної недиференційованості має кілька причин. По-перше, цей віковий діапазон відповідає періоду підліткового розвитку, коли стає дедалі вираженішою гендерна ідентичність. У цей час з'являються нові можливості для соціальної ідентифікації та все більш розширеної взаємодії з іншими, на що впливає установлення ставлення особистості до гендерних стереотипів та своєї позиції по відношенню до них. По-друге, підлітки цього віку вже пройшли дитячий етап дорослішання, вже мають відносно сталі життєві установки, цінності та принципи. По-третє, з огляду на висновки 1 розділу, наявність кризи ідентичності, зокрема гендерної, є найбільш актуальною для підліткового віку. Враховуючи ці причини, дослідження у підлітків від 15 до 16 років може надати корисну інформацію про особливості гендерної недиференційованості. [20; 28; 50]

Дослідження складається із батареї методик, в кількості 3 одиниць:

1. Статеворольовий опитувальник С. Бем. Методика була запропонована С. Бем у 1974 р. для діагностики гендерного самовідчуття та визначає ступінь маскулінності та фемінінності особистості. Опитувальник містить 60 прикметників, на кожен з яких досліджуваний відповідає «так» чи «ні», оцінюючи тим самим наявність чи відсутність у себе названих якостей. 20 прикметників з цього списку складають шкалу маскулінності, 20 – фемінінності та двадцять – андрогінні. Прикметники відібрані за принципом відповідності гендерним характеристикам, які існують у європейському соціокультурному контексті. Респонденти, які набрали велику кількість балів, як за шкалою маскулінності, так і за шкалою фемінінності, вважається андрогінними; ті респонденти, які набрали високий бал за шкалою фемінінності, але низький за шкалою маскулінності, мають фемінінний тип гендерної ідентичності; ті ж, чий бал за шкалою маскулінності значно перевищує результати за шкалою фемінінності, мають маскулінний тип гендерної ідентичності. Особистістю зі стевотипізованою гендерною ідентичністю вважається той респондент, чиє самовизначення та поведінка збігаються з тими, які вважаються в його суспільстві гендерно-відповідними. [21;60]

Завдяки даному опитувальнику визначається гендерна диференційованість або недиференційованість досліджуваного, що дає підґрунтя для майбутнього розподілу результатів.

2. Тест Т. Лірі. Даний опитувальник багатоаспектний і спрямований на вивчення різних особистісних особливостей, але може бути використаний і для виявлення ступеня виразності маскулінних та фемінінних характеристик у структурі особистості. Опитувальник містить 128 характерологічних властивостей-стверджень, які згруповані у 8 психологічних шкал, що визначають різні

особистісні риси: авторитарність, егоїстичність, агресивність, підозрілість, підпорядкованість, залежність, дружелюбність, альтруїстичність. Характеристики перших чотирьох шкал (авторитарність, егоїстичність, агресивність, підозрілість) відповідають набору рис, які традиційно асоціюються з поняттям «маскулінність», тому їх можна розглядати як реальні та бажані маскулінні характеристики особистості. Характеристики шкал з п'ятої по восьму (підпорядкованість, залежність, дружелюбність, альтруїстичність) відповідають набору рис, що традиційно асоціюються з поняттям «фемінінність», тому їх можна розглядати як реальні та бажані фемінінні характеристики особистості. Згідно з інструкцією досліджуваній здійснює відбір характеристик двічі. Спочатку з представлених тверджень досліджуваній відбирає ті, які може віднести до себе, оцінюючи цим наявність у себе названих якостей і описуючи свій реальний Я-образ. Потім він повинен обрати ознаки, якими він хотів би володіти, описуючи так свій ідеальний Я-образ. [18;47;61]

Таким чином, даною методикою визначається спрямованість досліджуваного до відповідності гендерним стереотипам. Завдяки результатам даної методики можна буде визначити, що представники гендерної диференційованості будуть мати реальний Я-образ та ідеальний Я-образ у відповідності з гендерними стереотипами, а представники гендерної недиференційованості будуть відрізнятися у своїх характеристиках: реальний та ідеальний Я-образи не відповідатимуть гендерним стереотипам – виражати протилежні статі гендерні якості або обидва будуть відповідати частково – протилежні статі гендерні якості будуть переважати або будуть виражені однаково з відповідними (андроїнний або небінарний тип, подолавши кризу); реальний Я-образ не відповідатиме гендерним стереотипам, або відповідатиме менше, ніж ідеальний, а ідеальний Я-

образ – відповідатиме, при цьому всі показники будуть низькими (невизначений тип); реальний Я-образ відповідатиме, або відповідатиме в більшій мірі, ніж ідеальний, а ідеальний Я-образ не відповідатиме (небінарний тип, не подолавший кризи).

3. Методика дослідження змістовних характеристик ідентичності - тест "Хто Я?" М. Куна та Т. Макпартленда використовується для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Питання "Хто Я?" безпосередньо пов'язане з характеристиками свого сприйняття людиною себе, тобто з його образом "Я" або Я-концепцією. Респонденту пропонується дати 20 відповідей на запитання "Хто Я?" протягом 15 хвилин. Наявність прямого або непрямого варіанті позначення своєї статі говорить про сформованість статевої ідентичності. Велика кількість гендерно маркованих позитивних самовизначень вказує на те, що гендерна ідентичність займає провідне становище у структурі Я-концепції особистості, що вказує на статевотипізований тип гендерної ідентичності. Якщо серед перших трьох відповідей є самоопис, що означає стать, а сімейні ролі та фемінінні характеристики у жінок домінують над професійними і маскулінінними (у чоловіків навпаки), то можна зробити висновок про наявність у цієї людини статевотипізованої Я-концепції. Якщо стать не згадується взагалі або згадується в кінці списку, а такі категорії, як: «інші соціальні ролі» та «нейтральні характеристики» мають більше згадувань, ніж інші категорії, можна говорити про нестатевотипізовані Я-концепції. Серед висловлювань про себе можуть бути як позитивні, так і негативні показники. З огляду на їх співвідношення можна визначити емоційно-оцінну складову Я-концепції. Якщо негативні самоописи стосуються статовоспецифічних показників, можна припустити наявність в

особистості внутрішньоособистісного конфлікту гендерного плану – кризи гендерної ідентичності. [47; 48;62]

Дана методика дозволить виявити ступінь сформованості загальної та зокрема гендерної ідентичності досліджуваного, а також наявність чи відсутність у нього кризи гендерної ідентичності. Завдяки результатам методики «Хто Я?» можна буде остаточно розділити за характеристиками три типи гендерної недиференційованості за автором та статевотипізований тип: високий рівень диференційованості, з позначенням і соціальних ролей, і позитивних індивідуальних характеристик, з можливим позначенням статевих, гендерних характеристик характерний для андрогінного типу; невизначений тип характеризується загалом низькими показниками диференційованості, негативним самоописом, непрямим, відчуженим, або відсутністю позначення статевих, гендерних характеристик; небінарний тип, не подолавший кризу, схожий за характеристиками з невизначеним, але може відрізнитись більшою диференційованістю самоопису та наявністю прямого або непрямого вказування гендерних характеристик; небінарний тип, подолавший кризу, схожий за характеристиками з андрогінним, але може відрізнитись підкреслено гендерно-нейтральними формулюваннями та характеристиками, також може містити негативні характеристики.

Гіпотезу дослідження та гіпотетичну типологію автора з огляду на обрані методики можна подати у вигляді таблиці:

Таблиця 1

Авторська типологія гендерної ідентичності

Визначена гендерна позиція		Відповідність гендерним стереотипам		Криза
		Реальний Я-образ	Ідеальний Я-образ	
Гендерна недиференційованість	Невизначений	-/порівну	+	+
	Небінарний (не подолавший кризу)	+/-порівну	-/порівну	+
	Небінарний (подолавший кризу)	-/порівну	порівну/-	-
	Андрогінний	порівну/-	порівну/-	-
Гендерна диференційованість	Статевотипізований	+/-порівну	+	-

Отже, автор описує три типи гендерної недиференційованості в умовах використаних методик:

- Андрогінний – тип, що зовсім не пов'язується з кризою гендерної ідентичності. Він характеризується відсутністю спрямованості до відповідності стереотипам. Характеристики Я-образу реального та ідеального будуть більшою мірою співпадати, маскулініні і фемініні характеристики будуть виражені приблизно на однаковому рівні або значно переважатимуть протилежні статі гендерні характеристики. Самоопис особистостей з даним типом буде зосереджений на позитивних індивідуальних та соціальних характеристиках, з можливим вказуванням гендерних. Самоопис широкий, диференційований.
- Невизначений – тип, особливості якого пов'язуються з переживанням кризи гендерної ідентичності. Реальний Я-образ буде не відповідати гендерним стереотипам. Ідеальний Я-образ буде зосереджений на відповідності гендерним стереотипам. Відповідно до наявної кризи гендерної ідентичності, будуть

використані негативні самоописові характеристики, зокрема гендерні, можливе відсутнє або відчужене вказування гендерних характеристик. Самоопис буде або дуже стислий та недиференційований, або широкий та негативний.

- Небінарний тип з подоланою кризою матиме спільні характеристики з андрогінним типом, відрізняючись від нього свідомою відмовою від гендерних стереотипів. Реальний та ідеальний Я-образи не відповідатимуть гендерним стереотипам, проявляючи в більшості протилежні статі гендерні характеристики. Дана підкатегорія характеризується широким диференційованим самоописом, потенційно буде містити підкреслено гендерно-нейтральні характеристики. Небінарний з не подоланою кризою матиме спільні характеристики з невизначеним типом, відрізняючись від нього свідомою направленістю не до відповідності стереотипам. Реальний Я-образ відповідатиме, або відповідатиме в більшій мірі, ніж ідеальний, а ідеальний Я-образ не відповідатиме гендерним стереотипам. Самоопис може бути недостатньо широким та диференційованим, можуть бути негативні характеристики, відчужене вказування гендерних характеристик.

2.2 Інтерпретація даних за методиками

1. Статеворольовий опитувальник Сандри Бем:

Інтерпретація результатів дослідження: тип гендерної ідентичності може бути визначений на основі первинних значень показників F та M, на підрахунку індексу маскулінності-фемінінності (IS) - якщо величина індексу залежить від -1 до $+1$, робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 , робиться висновок про маскулінність, якщо індекс більше $+1$ – про фемінінність. Аналіз результатів проводиться у контексті інформації про концепцію андрогінії С. Бем. [60]

2. Тест Т. Лірі:

У опитувальнику є вісім шкал:

1. Шкала авторитарності: лідерство – владність – деспотичність.
2. Шкала егоїстичності: впевненість у собі – самовпевненість – самозакоханість.
3. Шкала агресивності: вимогливість – непримиренність – жорстокість.
4. Шкала підозрливості: скептицизм – впертість – негативізм.
5. Шкала підпорядкованості: поступливість – лагідність – пасивна підпорядкованість.
6. Шкала залежності: довірливість – слухняність – залежність.
7. Шкала дружелюбності: добросердя – несамостійність – надмірний конформізм.
8. Шкала альтруїстичності: чуйність - безкорисливість - жертовність.

Потрібно підрахувати суму набраних балів перших чотирьох та суму балів останніх чотирьох шкал задля аналізу вираженості маскулінних та фемінінних характеристик окремо Реального та Ідеального Я-образу. Аналіз кожного образу окремо та різниці вираженості гендерних характеристик в образах вказуватиме на гендерну спрямованість особистості – спрямованість до відповідності гендерним стереотипам, один рівень вираженості маскулінних і фемінінних якостей чи спрямованість до невідповідності гендерним стереотипам.

Зокрема залежно від кількості набраних балів за кожною зі шкал також можна говорити про рівень вираженості конкретної якості: 0-8 балів – адаптивний варіант розвитку; 9–12 балів – тенденція до дезадаптованості та екстремальної поведінки; 13–16 балів – екстремально-дезадаптивний варіант розвитку. Низькі показники по всіх

октантах (0-3 бали) можуть бути результатом скритності та невідвертості досліджуваного. Якщо у психограмі немає октантів, які набрали більше чотирьох балів, то дані сумнівні в плані їх достовірності: досліджуваний не захотів оцінити себе відверто. [47;61]

3. Тест «Хто Я?»:

Дані тесту "Хто я?" обробляються якісно. Умовно можна виділити такі категорії, що становлять зміст соціальної ідентичності досліджуваних: сімейні та міжособистісні ролі; професійні ролі; інші соціальні ролі, переважно ці ролі стосуються сфери дозвілля.

Наступні три категорії розглядаються як складові гендерної ідентичності: фемінінні властивості – особистісні риси, зазвичай приписувані образу жінки; маскулінінні характеристики – особистісні риси, стереотипно пов'язані з образом чоловіка; гендерно нейтральні характеристики, особистісні риси, які не включаються у стереотипні характеристики маскулінінності-фемінінності.

Окремо з'ясовується, чи була в самоописах характеристика, що позначає стать, та визначається порядок її згадування – перші три місця свідчать про значущість цієї характеристики у структурі Я-концепції особистості.

Велика кількість гендерно маркованих самовизначень вказує на те, що гендерна ідентичність займає провідне положення у структурі Я-концепції особистості. Якщо серед перших трьох відповідей є самоопис, що означає стать, а сімейні ролі та фемінінні характеристики у жінок домінують над професійними і маскулінінними, а у чоловіків відповідно навпаки, то можна зробити висновок про наявність у цієї людини статево типізованої гендерної ідентичності. Якщо стать не згадується взагалі або згадується в кінці списку, а такі категорії, як: «інші соціальні ролі» та «нейтральні

характеристики» мають більшу кількість згадок, ніж інші категорії, то можна говорити про нестатевотипізовану гендерну ідентичність.

Серед висловлювань про себе можуть бути як позитивні, так і негативні показники. Враховуючи їх співвідношення, можна визначити емоційно-оцінну складову гендерної ідентичності. Якщо негативні самоописи стосуються статовоспецифічних характеристик, то можна припустити наявність у особистості внутрішньоособистісного конфлікту гендерного плану.

Методом математико-статистичного аналізу обрано таблиці сполученості, що використовуються для аналізу взаємозв'язку номінативних шкал. Даний аналіз дозволяє перевіряти гіпотезу про зв'язки між змінними з використанням відповідних коефіцієнтів.

Висновки до 2 розділу

У даному розділі автором роботи було сформульовано мету дослідження, описано його методологічну основу та характеристики досліджуваної вибірки. Автор визначив гіпотезу дослідження: гендерна недиференційованість може існувати без кризи гендерної ідентичності.

Автором розроблений 3-ступеневий опитувальник, що об'єднує 3 методики для досягнення мети дослідження - дослідити взаємозв'язок гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років. Опитувальник включає такі методики: статоворольовий опитувальник Сандри Бем, тест Т. Лірі, тест "Хто Я?" М. Куна та Т. Макпартленда. Методом математико-статистичного аналізу даних є таблиці сполученості.

Розділ 3. Опис результатів емпіричного дослідження

У межах даної роботи було проведено емпіричне дослідження взаємозв'язок гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років. Збір даних було виконано завдяки використанню Google-форми, що включала три розділи у відповідності до трьох методик дослідження. Дані було зосереджено та обраховано у Google-таблиці. Аналіз даних за таблицями сполученості було проведено завдяки інструментам додатку Jamovi.

3.1 Статистичний опис вибірки

Всього дослідження було проведено за участі 74 досліджуваних, проте дані 8 з них було виключено через недостатність їх для аналізу або невідвертість відповідей, що було виявлено з даних другої та третьої методик. Кінцева вибірка включала 66 осіб 15- та 16-річного віку. На початку аналізу даних дослідження було визначено статистичні характеристики вибірки.

За віковим розподілом вибірки було виявлено: 35 осіб або 53% досліджуваних були 15-річного віку та 31 особа або 47% досліджуваних – 16-річного віку. (Табл. 2)

Таблиця 2

Віковий розподіл вибірки

Вік	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
15 років	35	53 %
16 років	31	47 %

Із 66 досліджуваних 50 осіб або 75,8% досліджуваних були жіночої статі та 16 осіб або 24,2% досліджуваних – чоловічої статі. (Табл. 3)

Таблиця 3

Статевий розподіл вибірки

Біологічна стать	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Жіноча	50	75,8 %
Чоловіча	16	24,2 %

Статистичні дані за методикою «Статеворольовий опитувальник» С. Бем:

За отриманими даними методики спостерігається значне переважання андрогінного за визначенням автора методики у кількості 57 осіб або 86,4% досліджуваних. Фемінінний тип гендерної ідентичності було виявлено у 6 осіб або 9,1% досліджуваних, 3 особи або 4,5% досліджуваних мали маскулінний тип гендерної ідентичності. (Табл. 4)

Таблиця 4

Статистичні дані за методикою С. Бем

Тип гендерної ідентичності	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Андрогінний	57	86,4 %
Маскулінний	3	4,5 %
Фемінінний	6	9,1 %

Статистичні дані за методикою «Тест міжособистісних відносин» Т. Лірі:

Дані цієї методики для зручності аналізу було розділено на три категорії для окремої оцінки реального та ідеального Я-образу: більшість обраних характеристик відповідає гендерним стереотипам статі досліджуваного, більшість обраних характеристик не відповідає гендерним стереотипам та рівні показники маскулінності та фемінінності – категорія, що позначає однакові та приблизно однакові рівні маскулінності та фемінінності.

Статистичний аналіз даних оцінки реального Я-образу вказує на переважання відповідності реального Я-образу гендерним стереотипам серед досліджуваних – 26 осіб або 39,4% досліджуваних. Невідповідність реального Я-образу гендерним стереотипам виявлено у 25 осіб або 37,9% досліджуваних. Також 15 осіб або 22,7% досліджуваних мають однаковий або приблизно однаковий рівень вираженості маскулінних та фемінінних якостей у реальному Я-образі. (Табл. 5)

Таблиця 5

Статистичні дані за методикою Т. Лірі (реальний Я-образ)

Оцінка Я-образу	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Відповідає гендерним стереотипам	26	39,4 %
Не відповідає гендерним стереотипам	25	37,9 %
Рівні показники маскулінності та фемінінності	15	22,7 %

Статистичний аналіз даних оцінки ідеального Я-образу вказує на переважання рівності показників маскулінності та фемінінності, що спостерігається у 31 особи або 47% досліджуваних. Відповідність гендерним стереотипам ідеального Я-образу спостерігається у 19 осіб або 28,8% досліджуваних. Невідповідність гендерним стереотипам була виявлена у 16 осіб або 24,2% досліджуваних. (Табл. 6)

Таблиця 6

Статистичні дані за методикою Т. Лірі (ідеальний Я-образ)

Оцінка Я-образу	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Відповідає гендерним стереотипам	19	28,8 %
Не відповідає гендерним стереотипам	16	24,2 %
Рівні показники маскулінності та фемінінності	31	47 %

Також було сформовано окрему шкалу для узагальнення даних методики «Тест міжособистісних відносин» Т. Лірі – визначення загальної гендерної спрямованості. Дана кількість значень шкали була визначена найбільш здатною до відображення значущих особливостей гендерних спрямованостей. (Табл. 7)

Таблиця 7

Статистичні дані за методикою Т. Лірі (шкала гендерної спрямованості)

Гендерна спрямованість	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Повна невідповідність	10	15,2 %
Спрямованість до невідповідності	6	9,1 %
Спрямованість до врівноваження	24	36,4 %
Врівноваженість	7	10,6 %
Спрямованість до відповідності	10	15,2 %
Повна відповідність	9	13,6 %

Найбільше осіб мало спрямованість до врівноваження маскулінних та фемінінних якостей, при якій реальний Я-образ відповідний або не відповідний гендерним стереотипам, а ідеальний Я-образ містить рівні показники маскулінності та фемінінності – 24 особи або 36,4% досліджуваних. Спрямованість до відповідності гендерним стереотипам, тобто наявність невідповідного реального Я-образу або з рівними показниками маскулінності та фемінінності та відповідного гендерним стереотипам ідеального Я-образу виявлено в 10 осіб або 15,2% досліджуваних. Повну невідповідність гендерним стереотипам, тобто невідповідність реального та ідеального Я-образів гендерним стереотипам виявлено у 10 осіб або 15,2% досліджуваних. Повну відповідність гендерним стереотипам, тобто відповідність реального та ідеального Я-образів гендерним стереотипам мали 9 осіб або 13,6% досліджуваних. Врівноваженість маскулінних та фемінінних якостей у реальному та ідеальному Я-образі мало 7 осіб або

10,6% досліджуваних. Спрямованість до невідповідності гендерним стереотипам, тобто наявність відповідного реального Я-образу або з рівними показниками маскулінності та фемінінності та невідповідний гендерним стереотипам ідеальний Я-образ виявлено у 6 осіб або 9,1% досліджуваних.

Загальні статистичні дані за трьома методиками:

Методика "Хто Я?" М. Куна та Т. Макпартленда аналізувалась якісно за інтерпретацію на аналіз наявності кризи гендерної ідентичності. Для здійснення математичного аналізу дані методики було зведено з результатами попередніх методик та було створено загальну шкалу «Наявність кризи гендерної ідентичності». (Табл. 8)

Таблиця 8

Статистичні дані за трьома методиками

Наявність кризи гендерної ідентичності	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Присутня	31	47 %
Відсутня	35	53 %

Аналіз статистичних даних за результатами трьох методик дав змогу побачити кількість досліджуваних, у яких було виявлено кризу гендерної ідентичності – 31 особа або 47% досліджуваних. Відповідно відсутня криза гендерної ідентичності у 35 осіб або 53% досліджуваних – більшості досліджуваних.

Порівнюючи результати представників різних статей за таблицями сполученості було виявлено, що серед представників жіночої статі криза наявна у 24 осіб або 48% досліджуваних із загальної кількості респондентів жіночої статі та відсутня у 26 осіб або 52% досліджуваних із загальної кількості респондентів жіночої статі. Серед представників чоловічої статі криза наявна у 7 осіб або 43,8% досліджуваних із

загальної кількості респондентів чоловічої статі та відсутня у 9 осіб або 56,3% досліджуваних із загальної кількості респондентів чоловічої статі. (Табл. 9)

Таблиця 9

Розподіл загальних результатів за статтю

Біологічна стать	Наявність кризи гендерної ідентичності	
	Присутня	Відсутня
Жіноча	24 (48%)	26 (52%)
Чоловіча	7 (43,8%)	9 (56,3%)

$p=0.767$

Отже, наявність та відсутність кризи гендерної ідентичності майже рівно розподіляється серед представників обох статей.

Порівнюючи результати представників різного віку за таблицями сполученості було виявлено, що серед представників 15-річного віку криза наявна у 19 осіб або 54,3% досліджуваних із загальної кількості респондентів даного віку та відсутня у 16 осіб або 45,7% досліджуваних із загальної кількості респондентів жіночої статі. Серед представників 16-річного віку криза наявна у 12 осіб або 38,7% досліджуваних із загальної кількості респондентів даного віку та відсутня у 19 осіб або 61,3% досліджуваних із загальної кількості респондентів даного віку. (Табл. 10)

Таблиця 10

Розподіл загальних результатів за віком

Вік	Наявність кризи гендерної ідентичності	
	Присутня	Відсутня
15 років	19 (54,3%)	16 (45,7%)
16 років	12 (38,7%)	19 (61,3%)

$p=0.206$

Отже, криза гендерної ідентичності присутня в меншій кількості серед представників 16-річного віку, ніж серед представників 15-річного віку.

3.2 Аналіз даних емпіричного дослідження

Спільні результати методик «Статеворольовий опитувальник» С. Бем та «Тест міжособистісних відносин» Т. Лірі:

Завдяки даним двох методик стало можливим виявлення гендерної диференційованості особистості в реальному та ідеальному Я-образах за допомогою таблиці сполученості.

(Табл. 11)

Таблиця 11

Спільні результати методик С. Бем та Т. Лірі

Гендерна спрямованість	Тип гендерної ідентичності		
	Андрогінний	Маскулінний	Фемінінний
Повна невідповідність	10	0	0
Спрямованість до невідповідності	6	0	0
Спрямованість до врівноваження	20	1	3
Врівноваженість	6	0	1
Спрямованість до відповідності	9	0	1
Повна відповідність	6	2	1

$p=0.398$

Співставляючи дані перших двох методик можна побачити, що для представників андрогінного типу гендерної ідентичності за першою методикою характерні усі види гендерних спрямованостей. В найбільшій мірі цьому типу відповідає спрямованість до врівноваження від відповідного або не відповідного гендерним стереотипам реального Я-образу – 20 осіб. Наступною найбільш актуальною гендерною спрямованістю для андрогінного типу є повна невідповідність гендерним стереотипам – 10 осіб. Спрямованість до відповідності було виявлено у 9 осіб андрогінного типу. Врівноваженість маскуліності та фемінінності, повну відповідність гендерним

стереотипам та спрямованість до невідповідності має рівна кількість респондентів – по 6 осіб.

Показники цих методик вже свідчать про різноманітність прояву андрогінного типу гендерної ідентичності за С. Бем, що підтверджує важливість проблематики даного дослідження та розширення явиза гендерної недиференційованості.

Для представників стаетовотипізованих типів за першою методикою відповідно не виявились властивими спрямованість до невідповідності, а також повна невідповідність гендерним стереотипам. Спрямованість до врівноваження маскулінності та фемінності від відповідного гендерним стереотипам реального Я-образу виявлено в 1 особи маскулінного типу та 3 осіб фемінінного типу. Повну відповідність гендерним стереотипам мало 2 особи маскулінного типу та 1 особа фемінінного типу. Врівноваженість маскулінності та фемінінності в обох образах було виявлено в 1 особи фемінінного типу. Спрямованість до відповідності гендерним стереотипам теж було виявлено в 1 особи фемінінного типу.

Спільні результати методик «Стаетворольовий опитувальник» С. Бем, «Тест міжособистісних відносин» Т. Лірі та «Хто Я» М. Куна та Т. Макпартленда:

Отже, результати аналізу даних трьох методик вказують на відсутність зв'язку ($p=0.077$) між гендерною спрямованістю та кризою гендерної ідентичності, що по суті означає відсутність необхідної наявності кризи при відсутності відповідності та спрямованості до відповідності. (Табл. 12)

Таблиця 12

Спільні результати трьох методик

Гендерна спрямованість	Наявність кризи гендерної ідентичності	
	Присутня	Відсутня
Повна невідповідність	3	7
Спрямованість до невідповідності	3	3
Спрямованість до врівноваження	12	12
Врівноваженість	2	5
Спрямованість до відповідності	9	1
Повна відповідність	2	7

$p=0.037$

За співвідношенням осіб з наявністю та відсутністю кризи гендерної ідентичності найбільший показник наявності кризи у категорії осіб зі спрямованістю до відповідності – 9 осіб з кризою та 2 без кризи. Такі результати можуть свідчити про те, що невідповідність реального Я-образу гендерним стереотипам або рівна кількість маскулінності та фемінінності у реальному Я-образі, проте наявна спрямованість до відповідності гендерним стереотипам має певний позитивний зв'язок з кризою гендерної ідентичності.

Спрямованість до врівноваження має 12 осіб з кризою та 11 осіб без кризи. Спрямованість до невідповідності має 3 особи без кризи та 3 особи з кризою. Повну невідповідність гендерним стереотипам виявлено у 3 осіб з кризою та 7 осіб без кризи. Повну відповідність гендерним стереотипам – у 2 осіб з кризою та 7 осіб без кризи.

Загальні результати:

Співставлення гендерної спрямованості та типів гендерної недиференційованості у таблиці сполученості виявило сильний взаємозв'язок між цими шкалами – $p < .001$; Cramer`s $V = 0.651$, що виражає різницю психологічних особливостей кожного з виділених типів. (Табл. 13)

Таблиця 13

Співставлення гендерної спрямованості та типів гендерної недиференційованості

Гендерна спрямованість	Тип гендерної недиференційованості				
	Невизначений	Небінарний, подолавший кризу	Андрогінний	Небінарний, не подолавший кризу	Статевотипізований
Повна невідповідність	0	3	4	3	0
Спрямованість до невідповідності	0	2	1	3	0
Спрямованість до врівноваження	0	8	4	12	0
Врівноваженість	0	1	4	2	0
Спрямованість до відповідності	9	0	0	0	1
Повна відповідність	0	0	0	2	7

$p < .001$; Cramer`s $V = 0.651$

Співставлення типів гендерної недиференційованості з наявністю кризи гендерної ідентичності у таблиці сполученості показало, що наявність кризи гендерної ідентичності присутня тільки у представників невизначеного типу гендерної недиференційованості, а також небінарного, не подолавшого кризу, типу. Взаємозв'язок цих двох шкал дуже сильний відповідно – $p < .001$; Cramer`s $V = 1$. (Табл.14)

Таблиця 14

**Співставлення типів гендерної недиференційованості та наявності кризи
гендерної ідентичності**

Тип гендерної недиференційованості	Наявність кризи гендерної ідентичності	
	Присутня	Відсутня
Невизначений	9 (13,6%)	0
Небінарний, подолавший кризу	0	14 (21,2%)
Андрогінний	0	13 (19,7%)
Небінарний, не подолавший кризу	22 (33,3%)	0
Статевотипізований	0	8 (12,1%)

$p < .001$; Cramer`s $V=1$

Підсумовуючи, загальні результати трьох методик підтвердили можливість розподілу гендерної недиференційованості на типи з огляду на різні особливості її прояву в особистості, всього 58 осіб або 87,8% досліджуваних мали гендерну недиференційованість і відповідно 8 осіб або 12,2% досліджуваних мали статевотипізований тип гендерної ідентичності. Найбільше число досліджуваних було відведено до небінарного типу, не подолавшого кризу – 22 особи, 33,3% досліджуваних. Другою групою за чисельністю були досліджувані небінарного типу, подолавшого кризу – 14 осіб, 21,2% досліджуваних. Андрогінний тип мало 13 осіб або 19,7% досліджуваних. Невизначений тип було виявлено у 9 осіб, 13,6% досліджуваних.

(Табл. 15)

Таблиця 15

Статистичні дані за авторською типологією гендерної недиференційованості

Тип гендерної недиференційованості	Число досліджуваних	Відсоток від загальної вибірки
Невизначений	9	13,6 %
Небінарний, подолавший кризу	14	21,2 %
Андрогінний	13	19,7 %
Небінарний, не подолавший кризу	22	33,3 %
Статевотипізований	8	12,1 %

Співвіднівши отримані кількісні та якісні дані, стало можливим описати емпірично визначені особливості кожного типу гендерної недиференційованості.

Невизначений тип характеризується загальною спрямованістю до більшої відповідності гендерним стереотипам. Криза гендерної ідентичності даного типу потенційно виникає через невідповідність власному ідеалу – це підтверджується більш високими, відповідними гендерним стереотипам, показниками ідеального Я-образу та низькими показниками реального Я-образу, низькою диференційованістю і стислістю самоопису.

Небінарний, подолавший кризу, тип характеризується загальною гендерною спрямованістю до більшої невідповідності гендерним стереотипам, а також до врівноваження маскулінності та фемінінності. Самоопис зосереджений на гендерно нейтральних та загалом індивідуальних характеристиках, міститиме негативні характеристики, проте буде широким. Навіть при відповідному гендерним стереотипам реальному Я-образі та невідповідному ідеальному Я-образі не обов'язково буде наявною криза гендерної ідентичності.

Небінарний, не подолавший кризу, тип має ті ж самі характеристики, що й подолавший кризу, за умови більшого переважання негативного самоопису. Ідеальний Я-образ небінарного типу і подолавшого, і не подолавшого кризу може містити порівняно з реальним Я-образом нижчі показники, що може обумовлюватись поки недостатньою сформованістю ідеалу. Небінарний, не подолавший кризу, характеризується найбільше спрямованістю до врівноваження – криза виникає на тлі необхідності розширення інструментарію особистості за межі гендерних стереотипів з огляду на недостатність такого, що вони пропонують. Небінарний тип, не подолавший кризу, також було виявлено у двох досліджуваних з повною відповідністю гендерним стереотипам і в реальному, і в ідеальному Я-образі – вони мали спрямованість до врівноваженості маскулінності та фемінінності, проте з умовою збереження відповідності гендерним стереотипам. Їх самоопис був стислим та містив негативні характеристики, характеристики загалом описувались з відчуженої позиції.

Різниця невизначеного та небінарного, не подолавшого кризу, полягає найголовніше в різниці гендерних спрямованостей – невизначений тип спрямований до відповідності гендерним стереотипам, а небінарний спрямований до невідповідності або врівноваження показників маскулінності та фемінінності. І у представників невизначеного, і у представників небінарного типу може бути стислий самоопис з переважанням негативних характеристик, проте при цьому небінарний здебільшого характеризуватиметься загалом високими показниками і реального, і ідеального Я-образу, а невизначений – загалом низькими показниками та вищими показниками ідеального Я-образу за показники реального Я-образу. Також з аналізу самоопису досліджуваних помітно особливості, що підтверджують різницю типів – представники невизначеного типу переживають невідповідність гендерним стереотипам з огляду на негативне відзначення у самоописі наявних якостей, що гендерно приписуються

протилежній статі, в той час як представники небінарного типу описують в негативному контексті наявні в себе якості, що гендерно приписуються своїй статі, що потенційно заважає їх соціальному функціонуванню.

Андрогінний тип характеризується рівністю або малою різницею реального та ідеального Я-образів – врівноваженістю маскулінності та фемінінності, спрямованістю до неї або невідповідністю гендерним стереотипам. Самоопис буде широким, може містити вказування статі та гендеру, соціальні та індивідуальні характеристики, міститиме здебільшого тільки позитивні характеристики.

Результати дослідження дозволяють також остаточно розділити небінарний тип, подолавший кризу, з андрогінним. Обидва вони можуть проявляти спрямованість до врівноваження маскулінності та фемінінності в ідеальному Я-образі. Тим не менш, андрогінний характеризується мінімальною різницею реального та ідеального Я-образу, а небінарний тип обох підтипів визначає більшу різницю реального та ідеального Я-образів, де реальний буде більше або значно більше містити відповідні статі гендерні якості, при цьому ідеальний Я-образ може містити як врівноважені маскулінність та фемінінність, так і більше протилежних статі гендерних якостей.

Статевотипізований тип характеризується повною відповідністю гендерним стереотипам і реального, і ідеального Я-образів або спрямованістю до відповідності їм при врівноважених показниках маскулінності та фемінінності реального Я-образу при позитивному, широкому самоописі, що містить вказування гендеру та статі та пов'язані з ними соціальні та індивідуальні характеристики.

Висновки до 3 розділу

Було проведено емпіричне дослідження з метою дослідити взаємозв'язок гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років. Гіпотезу дослідження: гендерна недиференційованість може існувати без кризи гендерної ідентичності – було підтверджено завдяки використанню математичного аналізу даних за таблицями сполученості.

У більшості досліджуваних спостерігається гендерна недиференційованість у різних типах. У більшості досліджуваних немає кризи гендерної ідентичності.

У ході дослідження було виявлено, що криза гендерної ідентичності не тільки не обов'язково наявна у представників спрямованості до врівноваженості або невідповідності гендерним стереотипам, а й також може бути присутня у представників повної відповідності реального та ідеального Я-образів гендерним стереотипам, що свідчить про відсутність обов'язкового взаємозв'язку кризи гендерної ідентичності з гендерною спрямованістю.

Отже, криза гендерної ідентичності може бути присутньою у представників гендерної недиференційованості при невизначеному та небінарному, не подолавшому кризи, типах. Небінарний, не подолавший кризи, тип також може бути і в індивідів з відповідністю гендерним стереотипам реального та ідеального Я-образів за рахунок загальної гендерної спрямованості та особливостей самоопису.

Висновки

1. Виконано теоретичний аналіз особливостей гендерної ідентичності. Гендерна ідентичність – інтегративне поліфункціональне динамічне утворення особистості, що визначає її самовідчуття як представника певної статі у соціокультурному контексті, що детерміноване інтеріорізованими образами значимих близьких людей як образами фемінінності та маскуліності, створеною на основі спостереження моделлю гендерної поведінки, засвоєними у процесі гендерної соціалізації соціокультурними нормами, що сприяє задоволенню потреб особистості завдяки використанню відповідних соціокультурних інструментів, соціальній адаптації особистості. Когнітивний компонент відповідає за засвоєння, усвідомлення гендерних норм, стандартів своєї спільноти; афективний компонент виражає саму суть гендерної ідентичності – гендерну самооцінку, гендерне самовідчуття, гендерні уявлення про себе; поведінковий компонент виявляє взаємодію попередніх через унікальний спосіб поведінки.
2. Криза гендерної ідентичності – порушення узгодженості внутрішніх компонентів ідентичності між собою та з зовнішніми факторами, що виражається у вигляді стресу від тиску гендерних очікувань, низької гендерної самооцінки, переживання невідповідності гендерним еталонам, відсутності відчуття власного місця у гендерній системі. Дане явище актуальне для підліткового віку у силу вразливості особистісної системи під час її активного формування. Чинники, що сприяють утворенню кризи гендерної ідентичності: відсутність самостійності особистісних цінностей, опора на соціальні вимоги, повна або часткова відсутність розуміння власних потреб, а також виховання в неповній, неблагополучній сім'ї або дитячому будинку, інтернаті.

3. Гендерна невизначеність – стан, стадія розвитку гендерної ідентичності, при якому людина не має чіткого уявлення про себе та свою роль у межах гендеру. Головною характеристикою даного явища є свідоме або несвідоме прагнення до самоідентифікації, гендерної самокатегоризації, що не задовільняється. Гендерна недиференційованість – відсутність розподілу буття особистістю на маскулінну та фемінінну складові за змістом, що може бути проявлена у різних формах та у різних пластах структури гендерної ідентичності. Гендерна недиференційованість може проявлятися на рівні різних компонентів гендерної ідентичності: на когнітивному, на афективному та поведінковому. Автор визначає 3 типи гендерної недиференційованості: андрогінний, невизначений, небінарний. Андрогінний тип проявляє себе у відсутності переживання кризи гендерної ідентичності та повній або частковій відсутності спрямованості до відповідності гендерним стандартам загалом. Невизначений тип – тип, що характеризується вираженою кризою гендерної ідентичності, гендерною невизначеністю. Небінарний тип – тип, що виражається у свідомо гендерно недиференційованому самовідчутті та/або у поведінці.
4. Проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку гендерної недиференційованості та кризи гендерної ідентичності у підлітків 15-16 років з використанням трьох методик та методу математико-статистичного аналізу даних за таблицями сполученості, підтверджено гіпотезу дослідження, підтверджено типологію автора. Гендерна недиференційованість андрогінного та небінарного, подолавшого кризу, типів може існувати без кризи гендерної ідентичності. Гендерна недиференційованість невизначеного та небінарного, не подолавшого кризу, типів характеризуватиметься наявністю кризи гендерної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Семенова Л.Е., Семенова В.Е., Серебрякова Т.А., Конєва І.А. Психологічне благополуччя юнаків-старшокласників з різними варіантами розвитку чоловічої ідентичності. *Вісник Мінського університету*. Нижній Новгород, 2019. Т. 7, №4. С.7.
2. Ярська-Смирнова Є. Витоки та методи гендерних досліджень, Вступ до гендерних досліджень: підручник. Харків, 2000. Ч.1. С.49-55.
3. Moran M. Identity and Identity Politics: A Cultural Materialist History, *Historical Materialism*. 2018. Vol. 26. № 2. P. 21–45.
4. Булавина Т. В. Есенціалізм, Словник гендерних термінів / ред. А. А. Денисова. Регіональна громадська організація «Схід-Захід: Жіночі Інноваційні Проекти». М.: Інформація XXI століття, 2002. 256 с.
5. Ярська-Смирнова Є. Виникнення та розвиток гендерних досліджень у США та Західній Європі, *Вступ до гендерних досліджень*: підручник. Харків, 2000. Ч.1. С. 17-49.
6. Parsons T., Bales R. Family, Socialization and Interaction Process, New York: The Free University Press, 1955. Vol.34, №2. P. 112-181. DOI: <https://doi.org/10.2307/2572836>.
7. Гофман І. Гендерний дисплей, *Вступ до гендерних досліджень*: хрестоматія. Харків, 2001. С. 306-335.
8. Michael Flood. International encyclopedia of men and masculinities. London: Psychology Press, 2007. P. 418-422.
9. Кімвел М. *Гендерне суспільство*: переклад з англійської [Електронний ресурс] / М. Кімвел; М.: РОССПЕН, 2006. 464 с. Режим доступу: <http://www.tvoyrebenok.ru><http://www.shpl.ru>

10. Mischel W. A Social learning view of sex differences in behavior / W. A/ Michel // The development of sex differences. Standford: Stanford University Press, 1966. P. 56 – 82
11. Ожигова Л. Н. *Гендерна ідентичність особистості та смислові механізми її реалізації*: дисертація доктора психологічних наук / Л.М. Ожигова. Краснодар, 2006. 431 с.
12. Їжванова Є. М. *Розвиток статевої ідентичності в юнацькому та зрілих віках*: дисертація кандидата психологічних наук / Є. М. Їжванова. Москва, 2004. 211 с.
13. Агеева В. Марценюк Т. Інша оптика. Гендерні виклики сучасності. Київ: Смолоскип, 2019. 256 с.
14. Кльоцина І. С. Від психології статі - до гендерних досліджень у психології / І. С. Кльоцина // Питання психології. 2003. № 1. С. 61 - 78.
15. Шинкарук В. І. Гендер. *Філософський енциклопедичний словник*. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
16. Малкіна-Пих І. Г. Гендерна терапія /І. Г. Малкіна-Пих. Москва: Ексмо, 2006. 928 с.
17. Берн Ш. Гендерна психологія: закони чоловічої та жіночої поведінки / Ш. Берн. Санкт-Петербург: Прайм-Євроснак, 2008. 318 с.
18. Козлов В. В., Шухова Н. А. *Гендерна психологія: підручник для вищих навчальних закладів*. Москва, 2010, 272 с.
19. Ситніков В. Л. Образ дитини у свідомості дітей та дорослих / В. Л. Ситніков. Санкт-Петербург: Хіміздат, 2001. 288 с.
20. Перегудіна В. А., Особливості становлення чоловічої та жіночої гендерної ідентичності у віковому діапазоні від старшого дошкільного до юнацького віку: дис. канд. психол. наук: 19.00.13 / Тула, 2010. 239 с.

21. Bem, S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 1981. Vol. 88, № 4. P. 354–364. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.88.4.354>
22. Жеребкіна І. А. Фемінізм під будь-яким іншим іменем» в Україні: жінки репрезентують самих себе / під ред. І. Жеребкина і Н. Виноградової. Харків: ХЦГД, «Крок», 2000. 68 с.
23. Бабенко С.С. *Соціологія гендеру*: навч-метод. посібник. Харків, 2008. 44 с.
24. Е. Еріксон. Ідентичність: юність та криза: пер. з англ. / загальн. ред. Толстих А. В. Видавнича група "Прогрес", 1996. 344 с.
25. Агеєв В. С. Психологічні та соціальні функції статево-рольових стереотипів / В. С. Агеєв // *Питання психології*. 1987. № 2. С. 152 – 158
26. Андреева Г. М. *Соціальна психологія*: навчальний посібник для вищих навчальних закладів / Г. М. Андреева. Москва: Аспект Прес, 1999. 376 с.
27. Kelly C. Group identification, intergroup perceptions and collective action / C. Kelly. // *European Review of Social Psychology*. 1993. № 4. P. 59 – 83.
28. Терешкова Є. Ю. *Соціокультурні аспекти розвитку гендерної ідентичності у підлітковому віці*: дисертація кандидата психологічних наук / Є. Ю. Терешкова. Москва, 2005. 220 с.
29. Виготський Л. С. Педологія підлітка. Москва, 1929. 504 с.
30. Обухова Л. Ф. Дитяча психологія. Москва: Юрайт, 2013. С. 359-390.
31. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. Cambridge: Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 78 p.
32. Абрамова С. В. *Образ жінки у повсякденній свідомості особистості*: автореферат дисертації кандидата педагогічних наук / С. В. Абрамова. Краснодар, 2005. 26 с.

33. Кльоцина І. С. *Психологія гендерних відносин: дисертація доктора психологічних наук* / І. С. Кльоцина. Санкт-Петербург, 2004. 460 с.
34. Гідденс Е. Соціологія / Е. Гідденс. М.: Едиторіал УРСС, 1999. 704 с.
35. Money J. Handbook of sexology / J. Money, H. Musaph. Amsterdam etc.: Elsevier, 1988. Vol. 6. 571 p. 67. 285. Money J. Nativism Versus Culturalism in Gender Identity Differentiation / J. Money // Sex Psychoanal. 1975. № 4. P.48 – 67.
36. Іванова Н. Л. Соціальна ідентичність у різних соціокультурних умовах / Н. Л. Іванова // Питання психології. 2004. № 4. С. 65 - 76.
37. Брушлинський А. В. Про співвідношення біологічного та соціального у розвитку особистості. Теоретичні проблеми психології особистості / А. В. Брушлинський. М.: вид-во МДУ, 1974. 191 с.
38. Wilchins, Riki, "Get to Know the New Pronouns: They, Theirs, and Them". *Pride*. Archived from the original on 18 February 2020. Retrieved 18 February 2020.
39. Фройд З. «Тлумачення сновидінь» / Переклад з 3-го дод. нім. вид. М.К. М.: Сучасні проблеми, 1913. 448 с.
40. Richards, Christina; Bouman, Walter Pierre; Seal, Leighton; Barker, Meg John; Nieder, Timo O.; T'Sjoen, Guy (2016). "Non-binary or genderqueer genders". *International Review of Psychiatry*. 95–102. DOI:[10.3109/09540261.2015.1106446](https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1106446). hdl:[1854/LU-7279758](https://hdl.handle.net/1854/LU-7279758). Archived from the original on 26 June 2019. Retrieved 9 June 2019.
41. Bosson, Jennifer K.; Vandello, Joseph A.; Buckner, Camille E. (2018). *The Psychology of Sex and Gender*. Thousand Oaks, California: Sage Publications. p. 54. ISBN 978-1-5063-3134-8. OCLC 1038755742. Archived from the original on 28 May 2020. Retrieved 4 August 2019 – via Google Books.

42. Winter, Claire Ruth (2010). *Understanding Transgender Diversity: A Sensible Explanation of Sexual and Gender Identities*. Scotts Valley, California: CreateSpace. ISBN 978-1-4563-1490-3. OCLC 703235508.
43. Виноградова Т. В. Порівняльне дослідження пізнавальних процесів у чоловіків та жінок: роль біологічних та соціальних факторів / Т. В. Виноградова, В. В. Семенов // Питання психології. 1993. № 2. С. 63 – 71
44. Дубровіна І. В. Проблеми соціалізації людини / І. В. Дубровіна // Питання психології. 2006. № 3. С. 142 - 143.
45. Дульмухаметова Г. Ф. *Педагогічні умови статевої диференціації навчання молодших школярів*: автореферат дисертації кандидата педагогічних наук / Г. Ф. Дульмухаметова. Казань, 2011, 24 с.
46. Марценюк Т. О. Гендерна соціалізація як процес формування маскуліних та фемінінних ознак гендерної ідентичності. Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки, Київ, 2004. Т. 32. С. 33-41.
47. *Психодіагностичні методики вивчення гендерних особливостей особистості* [Електронний ресурс]: метод. рекомендації для студентів / укл. Є. Д. Беспанська-Павленко. – Мінськ: БДУ, 2013. ISBN 978-985-518-932-0
48. Курочкіна І. О. *Розвиток гендерної ідентичності дітей-сирот у підлітковому віці*: дисертація кандидата психол. Наук / І. О. Курочкіна. Єкатеринбург, 2016, 220 с.
49. Білопільська Н. Л. Експериментальне дослідження вікової ідентифікації у підлітків у ситуації життєвої кризи / Н. Л. Білопільська, Є. Є. Бочарова // Спеціальна психологія. 2010. № 3. С. 22-30.
50. Ельконін Д. Б. Вибрані психологічні праці. – М.: Педагогіка, 1989.

51. Льїна О. В. Криза гендерної ідентичності у сучасному світі [Електронний ресурс]: *філософські обрії*. 2018. № 39. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1296502orcid.org/0000-0001-8377-2492>
52. Гредновська О.В. Криза гендерної ідентичності: дискурси та практики – Єкатеринбург: вид-во Південно-Уральського держ. університету, 2007. – 26 с.
53. Фуко М. Воля до істини: на стороні знання, влади та сексуальності. Роботи різних років / [пер. з франц.] – М., Касталь, 1996. - 448 с.
54. Остапенко І. А. Гендерна ідентичність та самопрезентація в Інтернет комунікації: соціально-філософський аналіз – Ростов-на-Дону: вид-во Ростовського держ. буд. університету, 2004. – 196 с.
55. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15.09.2016 р. № 972
56. Хесле В. Криза індивідуальної та колективної ідентичності: *питання філософії*. – 1994. – №10. – С. 112–123
57. Кліменкова Т.А. Насилля як основа культури патріархального типу. Гендерний підхід до проблеми: *гендерний калейдоскоп* / під ред. Малишевої М. М. М.: Academia, 2002. – С. 121–146.
58. Левандовська М.Б Криза гендерної ідентичності як психологічний феномен: *проблеми екстремальної та кризової психології*. Випуск 3. Час. 1, С. 320-327
59. Ульянов В.А. Постгендерна характеристика віртуального: генезис андрогінності // Вісник Вороніжського держ. університету. Серія: Філософія. – 2012. – №2. – С.158–171

60. Великодна М.С., Віняр Г.М. До проблеми україномовного перекладу статево-рольового опитувальника BSRI // Соціальна психологія : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2013. – № 56. – С. 75–86.
61. Основи психології. Практикум: навч. видання – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2007. – 220с.
62. Цешнатій, О. (2019). *Особливості використання методики М. Куна та Т. Макпартленда «Хто Я?» при вивченні гендерної ідентичності*. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології". DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%p>